

ISBN - 974-1954-37-7

ย้อนรอยชีวิต และวิถีคตินักปราชญ์แห่งพุทธศาสนา

ชีวิตและผลงานของ นักปราชญ์พุทธ

อภิญฺญวัฒน์ โพธิ์สถาน

ชีวิตและผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์

เกริ่นนำ

เมื่อกล่าวถึงนักปราชญ์พุทธที่เป็นพระภิกษุในฝ่ายเถรวาท ชื่อของพระพุทธโฆสาจารย์ จะมาเป็นที่หนึ่ง ท่านเป็นนักปราชญ์ผู้ยิ่งใหญ่คือ เป็นนักปราชญ์ชั้นอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่แห่งชมพูทวีปในสมัยโบราณ (คือประเทศอินเดีย ปากีสถาน อัฟกานิสถาน (บางส่วน) เนปาล ภูฏาน และบังกลาเทศ ในปัจจุบัน) เป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้มีชื่อเสียงมากที่สุด และมีผลงานทิ้งไว้เป็นมรดกพุทธศตวรรษนับพันนานเท่ากันมากที่สุด ผลงานชิ้นเยี่ยมที่พระพุทธโฆสาจารย์ได้ทิ้งไว้เป็นมรดกตกทอดให้แก่ชาวพุทธและผู้สนใจทั่วโลกได้อ่านศึกษาค้นคว้า ก็เช่น คัมภีร์ปกรณ์วิเสทวิสุทธิมรรค คัมภีร์อรรถกถาสมันตปาสาทิกา คัมภีร์อรรถกถาสุมังคลวิลาสิณี คัมภีร์อรรถกถาปัญจสุทนี คัมภีร์อรรถกถาสารัตถปกาสินี คัมภีร์อรรถกถาโมรปุณณิ คัมภีร์อรรถกถารम्मบท คัมภีร์อัฐฐสาสิณี เป็นต้น ชาวลังกาเชื่อว่า พระพุทธโฆสาจารย์เกิดมาในโลกนี้ก็เพื่อทำประโยชน์อันยิ่งใหญ่ให้แก่พระพุทธศาสนา โดยการรจนาอรรถกถาภาษาบาลีอันเป็นหนทางช่วยผดุงปริยัติศาสนาหรือการศึกษาหลักคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนาให้ดำรงคงอยู่และพัฒนามาจนถึงปัจจุบันนี้ *

ชีวประวัติและผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์มีกล่าวถึงอยู่ในวรรณคดีบาลีหลายแห่ง มากบ้างน้อยบ้าง แตกต่างกันไป เช่น คัมภีร์มหาวงส์ คัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติ (หรือ มหาพุทธโฆสัสสะนิทานวัตถุ) คัมภีร์คันทรวงส์ คัมภีร์ศาสนวงส์ และคัมภีร์สัทธัมมสังคหะ เป็นต้น ในหนังสือที่เล่าชีวประวัติของพระพุทธโฆสาจารย์เหล่านี้ ดูเหมือนจะมีเพียงคัมภีร์มหาวงส์เท่านั้นที่มีเนื้อหาพอน่าเชื่อถือได้ ส่วนคัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติซึ่งเล่าเรื่องแบบนิยาย คัมภีร์คันทรวงส์ คัมภีร์ศาสนวงส์ และคัมภีร์สัทธัมมสังคหะมีเนื้อหาที่เป็นประโยชน์น้อยในการศึกษาชีวิตและผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์

ชีวประวัติของพระพุทธโฆสาจารย์เป็นชีวิตน่าเอาเป็นแบบอย่าง ทั้งผลงานที่นักปราชญ์ผู้ยิ่งใหญ่ท่านนี้สร้างสรรคขึ้นก็เป็นเรื่องที่น่าศึกษา ซึ่งผู้เขียนจะได้นำเสนอข้อมูลที่มีรายละเอียดแก่ท่านผู้อ่านต่อไป

ชีวประวัติ

๑. ชาตภูมิ

ตามที่คัมภีร์มหาวงส์และคัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติกล่าวไว้ ข้อมูลชัดเจนว่า พระพุทธโฆสาจารย์

* E.W. Adikarm, *Early History of Buddhism in Ceylon*, 1963, p. 2.

พระพุทธรูปปางมอญยืนสนทนากับคัมภีร์วิสุทธรัตน ๓ ฉบับ
ที่เขียนขึ้นแก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นวิสุทธรัตน

เป็นชาวอินเดียเหนือ (North India) เกิดในตระกูลพราหมณ์ ณ หมู่บ้านซึ่งอยู่ไม่ห่างไกล (อวิทุเร) จากต้นพระศรีมหาโพธิ์ พุทธคยา ในแคว้นมคธ (ใจกลางชมพูทวีป) เฉพาะคัมภีร์พุทธโฆสูปัตติกกล่าวระบุชื่อหมู่บ้านที่เป็นถิ่นเกิดของพระพุทธรโฆสอาจารย์ไว้ว่า คือ หมู่บ้านโฆสละ ซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลจากต้นพระศรีมหาโพธิ์^๑ และยังระบุด้วยว่าพระพุทธรโฆสอาจารย์ มีนามเดิมว่า โฆสกุมาร^๒ บิดาของท่านมีนาม

ว่า เกสึ เป็นหัวหน้าหมู่บ้านโฆสคาม และเป็นพราหมณ์ปุโรหิตาจารย์ผู้เคยสอนคัมภีร์พระเวทแก่ กษัตริย์พระนามว่า สังคามะ^๓ ผู้ครองแผ่นดินอยู่ในเวลานั้น มารดาของท่านมีนามว่า เกสึณี พระพุทธรโฆสจารย์เกิดในช่วงเวลาที่พระพุทธรศาสนาแบบเถรวาทใกล้สูญสิ้นไปจากถิ่นอินเดียเหนือ

เรื่องถิ่นเกิดของพระพุทธรโฆสจารย์นี้พบว่า ยังเป็นปัญหาที่ยังไม่สามารถตกลงกันได้ นักปราชญ์บางท่านมีทัศนะว่า พระพุทธรโฆสจารย์มาจากไต้ลังคะ (Tailanga Country)^๔ ซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของอินเดีย ส่วนนักปราชญ์ชาวพม่ามีทัศนะว่า ท่านเป็นชาวมอญหรือรามัญในพม่า แต่อย่างไรก็ตาม ก็เชื่อกันว่า พระพุทธรโฆสจารย์เคยอยู่ที่พุทธคยาเป็นเวลานานพอสมควร ซึ่งในสมัยนั้นวิหารที่พุทธคยาเป็นที่อยู่ของพระภิกษุที่เดินทางมาจากลังกา เหตุว่าพระเจ้ากัณฐิคริเมศวรทรงแห่งลังกาได้ขอพระบรมราชานุญาตต่อพระเจ้าสมุทรรูปดี เพื่อสร้างวิหาร (วัด) ขึ้นที่พุทธคยา เพื่อให้เป็นสถานที่พักแก่พระภิกษุและอุบาสกอุบาสิกาชาวลังกาที่เดินทางมาแสวงบุญในอินเดีย โดยเฉพาะที่มากกราบบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ์และพระแท่นวัชรอาสน์ จะได้ไม่ต้องประสบความลำบากเรื่องที่พัก

เรื่องยุคสมัยที่พระพุทธรโฆสจารย์เกิดและมีชีวิตอยู่ ยังเป็นปัญหาที่ไม่อาจกำหนดแน่นอนได้ ท่านโอสการ์ ฟอน ฮินูเบอร์ (Oskar von Hinuber) กำหนดว่า ตกอยู่ในราวๆ พ.ศ. ๙๑๓-๙๙๓ (ค.ศ. ๓๗๐-๔๕๐)^๕ นี่จะหมายความว่า พระพุทธรโฆสจารย์น่าจะจะมีชีวิตอยู่ในระหว่างสมัยราชวงศ์คุปตะของประเทศอินเดีย คือ ถ้าไม่ใช่รัชสมัยของพระเจ้าจันทรคุปต์ที่ ๑ ก็จะต้องเป็นรัชสมัยของพระเจ้าจันทรคุปต์ที่ ๒ ซึ่งจะตรงกับรัชกาลของพระเจ้ามหายานามะแห่งลังกา บางทัศนะว่า พระพุทธรโฆสจารย์เกิดในอินเดียเหนือใกล้ๆ กับต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยาประมาณ พ.ศ. ๙๓๓ (ค.ศ. ๒๙๐)^๖ หรือประมาณ พ.ศ. ๙๔๓ (ค.ศ. ๔๐๐)^๗ แต่คัมภีร์วิสุทธรัตนกล่าวไว้ว่า พระพุทธร-

^๑ James Gray, *Buddhaghosuppatti*, 1998. p. 37 : Ghoso nāma gāmo mahābodhito avidure ahoṣi.

^๒ Ibid., p. 39.

^๓ G.P.Malalasekera, *Dictionary of Pāli Proper Names*. Vol.II N-H. (New Delhi : Munshiram Mahoharial Publishers, 1995), p. 306, under the term "Buddhaghosa Thera", footnote 1.

^๔ มอญออกเสียงว่า ตะเลียงคะ เป็นเมืองหลวงเดิมของมอญ

^๕ Oskar von Hinuber, *A Handbook of Pāli Literature*. 1997. p. 103.

^๖ <http://www.74.1911encyclopedia.org/B/BU/Buddhaghosa.htm>.

^๗ <http://www.bhavanasociety.org/Buddhaghosa.html>; <http://www.theosophy.org/tlodocs/teachers/Buddhaghosa.htm>.

ทั้งสองนี้ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนาเสมอ ไม่เคยใช้ภาษาบาลีเลย

๒) ราชวงศ์คุปตะมีอำนาจปกครองอินเดียเหนือหรือกลางทั้งหมด ซึ่งรวมอาณาบริเวณพุทธคยาปุชณียสถานสำคัญในพระพุทธศาสนาด้วย และโดยยกเว้นที่พุทธคยาแล้ว ก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่า พระพุทธศาสนาในสมัยนั้นใช้ภาษาบาลีอยู่เลย

๓) บรรดาศิลปกรรมแบบพุทธที่ปรากฏอยู่ในอินเดียเหนือหรือกลางสมัยราชวงศ์คุปตะนั้น โดยมากเป็นพุทธศิลป์แบบคติมหายาน

หลักฐานทางประวัติศาสตร์อินเดียทั้ง ๓ ประการเหล่านี้บอกเป็นนัยๆ ให้ทราบว่า พระพุทธศาสนาหินยานอาจกำลังเสื่อมสูญหรือใกล้จะหมดไปจากอินเดียเหนือ ณ เวลานั้นก็ได้ และอันนี้ก็ น่าจะเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้พระพุทธโฆसाจารย์ซึ่งเป็นพระภิกษุฝ่ายหินยาน เห็นความจำเป็นที่จะต้องปรับปรุงฟื้นฟูพระพุทธศาสนาแบบหินยานให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นมาใหม่ในถิ่นอินเดียเหนือ และก็บอกเป็นนัยเช่นกันว่า พระพุทธโฆसाจารย์เกิดอยู่ในดินแดนที่พระพุทธศาสนาแบบหินยานใกล้เสื่อมสูญในอินเดียเหนือ

เหตุการณ์ความเสื่อมสูญของพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทและภาษาบาลีในอินเดียเหนือเป็นที่ทราบกันของนักปราชญ์ทั่วไป ดังที่ท่านภรต ชิงห์ อุปธยายะ กล่าวไว้ในบทความของท่าน ซึ่งรวบรวมอยู่ในหนังสือชื่อ 2,500 Years of Buddhism^{๑๑} ว่า

ในสมัยพระพุทธโฆसाจารย์ ภาษาบาลีเสื่อมสูญไปจากอินเดีย (เหนือ) เกือบหมด ภาษาสันสกฤตกลับเจริญรุ่งเรืองขึ้นมาแทน แม้นักปราชญ์ในพระพุทธศาสนาก็ยอมรับเอาภาษาสันสกฤตมาใช้ในการประกาศ (พระพุทธ) ศาสนา พระอัครโฆษซึ่งมีชีวิตอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑ ได้เขียน กวีนิพนธ์ (ทางศาสนา) เป็นภาษาสันสกฤต ในทำนองเดียวกัน นักคิดผู้ยิ่งใหญ่ (ฝ่ายพระพุทธศาสนา มหายาน) เช่น พระนาคารชุน พระวสุพันธ์ุ และพระทีนาคะก็เขียนตำรา (ศาสนา) เป็นภาษาสันสกฤต แม้กษัตริย์ราชวงศ์คุปตะเองก็ไม่ทรงสนพระทัยภาษาบาลีเลย แต่กลับทรงสนับสนุนภาษาสันสกฤตขึ้นแทน ดังนั้น ทั้งภาษาบาลีและพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทจึงค่อยๆ เสื่อมลงจนหมดความสำคัญไปในอินเดีย (เหนือ)

แต่ก็ต้องยอมรับว่า สมัยที่พระพุทธโฆसाจารย์เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาที่พุทธคยานั้น พระภิกษุฝ่ายหินยานยังสามารถรักษาภาษาบาลีไว้ได้อย่างมั่นคง แต่สถานะก็ย่ำแย่ลงทุกวันๆ

ในการวิเคราะห์ประเด็นที่ว่า พระพุทธโฆसाจารย์เป็นชาวอินเดียเหนือนี้ ผู้วิเคราะห์ไม่อาจทิ้งประเด็นทางเชื้อชาติสิงหลและทมิฬ เพราะเมื่อวิเคราะห์ประเด็นนี้ดูก็อาจจะพบคำตอบปัญหาที่ว่า เหตุใดคัมภีร์ซึ่งรจนาในประเทศลังกา เช่น คัมภีร์มหาวงส์ จึงกล่าวว่าพระพุทธโฆसाจารย์เป็นชาวอินเดียเหนือ ก่อนอื่นผู้วิเคราะห์ต้องทำความเข้าใจเป็นเบื้องต้นก่อนว่า พระพุทธโฆसाจารย์เป็น คนต่างถิ่นที่เข้าไปมีชื่อเสียงในลังกา คือ ท่านทำให้นักปราชญ์ผู้คงแก่เรียนทั่วไปรู้จักลังกาโดยผ่าน ผลงานหนังสือของท่าน ถ้าพระพุทธโฆसाจารย์เป็นชาวอินเดียใต้ทางฝ่ายลังกาประสงค์จะยกย่อง

^{๑๑} ดู ฌม โสภณวิชรูวงศ์ แปลย่อออกเป็นภาคภาษาไทยในรูปเล่มหนังสือชื่อ นักปราชญ์พุทธ, ๒๕๔๒, หน้า ๓๓๗-๓๓๘

เชิดชูเกียรติของท่าน แต่จะยกย่องเชิดชูท่านอย่างไรให้สนิทใจ ไม่เป็นการยกย่องเชิดชูคนในเชื้อชาติที่เป็นศัตรู จึงจำเป็นต้องอยู่เองที่จำเป็นต้องพรณมาให้ท่านเป็นชาวอินเดียเหนือ เกิด ณ หมู่บ้านไม่ไกลจากต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยา แล้วยกย่องเชิดชูเกียรติของพระพุทธโฆสาจารย์ตามข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงส์และคัมภีร์พุทธโฆสุปปีตติ

ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า พระพุทธโฆสาจารย์เป็นพระภิกษุต่างถิ่นที่เข้าไปมีชื่อเสียงในลังกา ถ้าสมมุติว่าท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เป็นชาวทมิฬ (เชื้อชาติของคนในรัฐทมิฬนาฑู ตอนใต้สุดของประเทศอินเดียปัจจุบัน ซึ่งอยู่ใกล้กับประเทศศรีลังกามากที่สุด) จริงแล้วละก็ ไม่น่าจะเป็นไปได้ว่าชาวสิงหลในลังกาจะยกย่องเชิดชูชาวทมิฬซึ่งเป็นศัตรูต่อเชื้อชาติที่สำคัญของตน

ผู้วิเคราะห์ประเด็นเชื้อชาติสิงหล-ทมิฬ ต้องรู้ประวัติศาสตร์ของคน ๒ เชื้อชาตินี้ประกอบด้วย นั่นก็คือ

คนเชื้อชาติสิงหลและเชื้อชาติทมิฬนี้ เคยทำสงครามแย่งชิงดินแดนเกาะลังกากันมาตลอดตั้งแต่อดีต หลายครั้งหลายหนกษัตริย์ทมิฬยกทัพไปตีลังกา ยึดครองประเทศและซมแห่งจึงแกชาวสิงหล ประเด็นนี้ท่าน วี.เอ. สมิธ (V.A. Smith) ได้กล่าวสนับสนุนไว้ด้วยว่า กองทัพอทมิฬแห่งอินเดียใต้ได้บุกรุกประเทศลังกาบ่อยครั้ง จนทำให้ภิกษุผู้เขียนพงศาวดารลังกา (มหาวงส์) เกิดความเบื่อหน่ายและไม่ปรารถนาแม้แต่จะพูดถึงเรื่องอินเดีย (ใต้) ให้ปรากฏในชื่อเขียนของตน** แม้กระทั่งปัจจุบัน คน ๒ เชื้อชาตินี้ก็ยังทำสงครามเรื่องเชื้อชาติและดินแดนกันอยู่ในประเทศศรีลังกา ระหว่างชาวสิงหลซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศกับชาวทมิฬซึ่งเป็นคนส่วนน้อย ที่ตั้งกลุ่มแบ่งแยกดินแดนขึ้นในรัฐจาบนำ โดยเรียกพวกตนเองว่า Elam Tamil Tigers (ELTT) หรือพยัคฆ์ทมิฬอีแลม

ด้วยเหตุนี้จึงเป็นไปได้เลยที่ชาวสิงหลจะยกย่องชาวทมิฬซึ่งเป็นศัตรูต่อเชื้อชาติและแผ่นดินของตน แต่ก็ด้วยเหตุที่พระพุทธโฆสาจารย์มีชื่อเสียงและสร้างชื่อให้กับลังกา คนลังกาต้องการจะยกย่องเชิดชูเกียรติท่านจึงแต่งคัมภีร์ให้ท่านเป็นชาวอินเดียเหนือ โดยให้มีถิ่นกำเนิด ณ หมู่บ้านไม่ห่างไกลจากต้นพระศรีมหาโพธิ์พุทธคยา ซึ่งเป็นสังเวชนียสถานที่สำคัญ ๑ ใน ๔ แห่งของพระพุทธศาสนา จะได้ยกย่องเชิดชูเกียรติท่านได้อย่างสนิทใจ

ชาวลังกาดั้งแต่อดีตจวบจนปัจจุบันเชื่อว่า พระพุทธโฆสาจารย์ผู้เป็นพระอรธกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ท่านนี้มีถิ่นเกิดอยู่ที่อินเดียเหนือ หากใครก็ตามมีโอกาสเดินทางไปลังกา ไปที่ถ้ำอาโลกวิหาร จะได้พบบันทึกประวัติของพระพุทธโฆสาจารย์ว่าเป็นชาวพุทธคยา รัฐพิหาร อินเดียตอนเหนือ ตรงตามคัมภีร์มหาวงส์และคัมภีร์พุทธโฆสุปปีตติกล่าวไว้

พระพุทธโฆสาจารย์เป็นชาวอินเดียใต้

ข้อที่นักปราชญ์ทั้งหลายยืนยันกันที่กันว่า พระพุทธโฆสาจารย์เป็นชาวอินเดียใต้ ก็โดยอาศัยเหตุผลสนับสนุนดังต่อไปนี้

** ย้างใน H. Dhammarastana Thera. *Buddhism in South India*, 1968, p. 3 และใน อธิวิคณั คำกันสา, *พุทธศาสนาในอินเดีย*, ๒๕๔๕, หน้า ๑๕๒.

๑. การใช้ภาษาบันทึกคำสอนทางศาสนา

พระพุทธศาสนาในประเทศอินเดียนับตั้งแต่สมัยพระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่มาจนถึงสมัยราชวงศ์โมริยะ (พระเจ้าอโศกมหาราชเป็นกษัตริย์อยู่ในราชวงศ์นี้) นับว่าเป็นยุคทอง (Golden Ages) ของพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิม (เถรวาท) เหตุเพราะพระพุทธศาสนาได้รับการสนับสนุนและจรรโลงจากกษัตริย์ผู้นับถือพระพุทธศาสนาในฐานะพุทธศาสนิกชนที่ดี โดยเฉพาะพระเจ้าอโศกมหาราชนั้น ได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอเนกประการ ที่สำคัญที่สุดก็คือ ทรงอุปถัมภ์การทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ในรัชสมัยของพระองค์ และทรงจัดส่งคณะสมณทูตหรือพระธรรมทูตออกไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังนานาประเทศถึง ๙ สาย (คณะ) แม้ประเทศศรีลังกาเองก็ได้รับพระพุทธศาสนาเผยแผ่ไปในครั้งนี้ด้วย โดยมีท่านพระมหินทเถระพระราชโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชเองเป็นหัวหน้าคณะพระสมณทูตสายนี้ และได้นำเอาพระไตรปิฎกภาษาบาลีและอรรถกถาไปพร้อมกับท่านด้วย และนี่ก็เป็นหลักฐานยืนยันว่า พระพุทธศาสนาแบบหินยานหรือเถรวาทได้เจริญรุ่งเรืองแพร่หลายไปกว้างไกลที่สุด

ทันจากสมัยราชวงศ์โมริยะแล้ว พระพุทธศาสนาแบบหินยานหรือเถรวาทก็เริ่มค่อยๆ เสื่อมถอยไปจากทางเหนือทีละน้อยๆ จากความนับถือของกษัตริย์ราชวงศ์คุปตะ และมีศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเข้ามาเจริญแทนที่ ความเสื่อมของพระพุทธศาสนาเถรวาทมีเรื่อยมา จวบจนกระทั่งถึงรัชสมัยของพระเจ้ากนิษกะมหาราชแห่งราชวงศ์กุษาณ ราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๗ พระพุทธศาสนาแบบมหายานก็อุบัติขึ้นและเจริญรุ่งเรืองอย่างมากภายใต้การอุปถัมภ์ของพระเจ้ากนิษกะ และแพร่หลายลงมาจากแคว้นคันธาระ (มีศูนย์กลางอยู่ในประเทศปากีสถานในปัจจุบัน) เข้าสู่แคว้นมถุรา (มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองเดลีและเมืองอัคระของอินเดียในปัจจุบัน) และในที่สุดกษัตริย์แห่งราชวงศ์คุปตะก็รับช่วงพระพุทธศานามหายานนี้อย่างเต็มที่ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑ เป็นต้นมา

พระพุทธศาสนาในอินเดียเหนือ ตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้ากนิษกะแห่งราชวงศ์กุษาณมาจนกระทั่งถึงสมัยราชวงศ์คุปตะ เป็นพระพุทธศาสนาแบบคติมหายานที่ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นภาษาบันทึกคำสอนทางศาสนาตลอด ไม่เคยใช้ภาษาบาลีอย่างคตินิยานหรือเถรวาทที่เคยมีมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ดังนั้น การใช้ภาษาบาลีและภาษาสันสกฤต แสดงให้เห็นชัดเจนว่าเป็นการแบ่งแยกคติของพระพุทธศาสนาออกเป็น ๒ ฝ่ายเด็ดขาด คือ พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานใช้ภาษาสันสกฤตบันทึกพระธรรมวินัยทางศาสนาของฝ่ายตน ส่วนพระพุทธศาสนาฝ่ายนิยานใช้ภาษาบาลีบันทึกพระธรรมวินัย

๒. การใช้ภูมิศาสตร์ของประเทศกำหนดนิกาย

พระพุทธศาสนาที่เรียกว่ามหายานและนิยานนั้น นอกจากจะจำแนกให้เห็นชัดด้วยภาษา เช่น ที่กล่าวมาแล้ว ยังอาจแบ่งแยกได้โดยอาศัยหลักภูมิศาสตร์ของประเทศอินเดียด้วย กล่าวคือ พระพุทธศานามหายานใช้ลักษณะภูมิประเทศอันเป็นแหล่งกำเนิดคติของฝ่ายตนมาเป็นชื่อเรียกนิกาย โดยเรียกว่า อุดตรนิกาย อันหมายถึง นิกายฝ่ายเหนือ ส่วนพระพุทธศาสนาหินยานก็กำหนดเอาลักษณะภูมิประเทศแห่งคติที่ตนตั้งมั่นอยู่นั้นมาเป็นชื่อเรียกนิกาย โดยเรียกว่า ทักซิณนิกาย หมายถึง นิกายฝ่ายใต้ ด้วยเหตุนี้ในความเป็นนิกายฝ่ายเหนือหรือนิกายฝ่ายใต้ย่อมยึดเอาภูมิศาสตร์ของประเทศอินเดียที่นิกายของฝ่ายตนนั้นๆ ตั้งมั่นอยู่เป็นที่กำหนดหมายเรียกชื่อนิกายพระพุทธศาสนา

แบบเถรวาท-นินยานหรือทักษิณนิกายทางอินเดียได้ตลอดลงไปจนกระทั่งถึงเกาะลังกาเป็นที่สุด ได้รับคตินี้สืบเรื่อยมาช้านานแล้วตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช โดยเฉพาะลังกาอาจเป็นแหล่งที่พระพุทธศาสนานินยานตั้งมั่นยังยืนยิ่งกว่าในประเทศอินเดีย เพราะไม่ค่อยถูกรบกวนจากการเผยแพร่คตินี้ศาสนาอื่นมากเท่ากับแผ่นดินอินเดีย นี่เองอาจเป็นสาเหตุให้พระพุทธโฆสจารย์เดินทางไปเกาะลังกาเพื่อเรียนและแปลคัมภีร์พระพุทธศาสนาต่างๆ กลับสู่ภาษาบาลีอีกครั้งหนึ่ง เช่นที่คัมภีร์มหาวงส์และคัมภีร์พุทธโฆสูปปัตติกกล่าวไว้

๓. ความใกล้ชิดเกี่ยวกันระหว่างภาษาสิงหลกับภาษาทมิฬในอินเดียใต้

ภาษาสิงหลหรือภาษาของชาวเกาะลังกาเป็นภาษาที่มีพื้นฐานต่างจากภาษาบาลีหรือภาษาสันสกฤต และเป็นภาษาที่แตกต่างจากภาษาถิ่นในอินเดียเหนือหรือกลาง เพราะรากฐานของภาษาสิงหลนั้นใกล้เคียงกับภาษาทมิฬในอินเดียใต้อีกกว่าภาษาถิ่นอื่นใดในประเทศอินเดีย ดังนั้น การที่ท่านพระพุทธโฆสจารย์เดินทางไปยังลังกาและแปลอรรถกถาและอาจริยวาทต่างๆ จากภาษาสิงหลกลับไปสู่ภาษาบาลีได้โดยง่าย (ใช้เวลาเพียง ๓ เดือน) จึงเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ศาสตราจารย์ธัมมานันทะ โกลัมปี มีความเชื่อมั่นว่า พระพุทธโฆสจารย์น่าจะเป็นชาวอินเดียตอนใต้มากกว่าจะเป็นชาวอินเดียเหนือหรือกลาง

๔. ศูนย์กลางภาษาบาลีอยู่ทางอินเดียใต้ในสมัยราชวงศ์คุปตะ

เชื่อกันว่าพระพุทธโฆสจารย์มีชีวิตอยู่ร่วมสมัยกับราชวงศ์คุปตะที่ ๑ หรือที่ ๒ และในสมัยนี้ ปรากฏหลักฐานว่า ประเทศอินเดียมีศูนย์กลางของภาษาบาลีอยู่ที่เมืองกาญจิปุระหรือกาญจิปูระ (ปัจจุบันเรียกตามภาษาถิ่นว่า กาญจิปูร์) เมืองกาเวรีปฏูฏนะ เมืองมทุระ (ปัจจุบันเรียกตามภาษาถิ่นว่า มทุไร = Madurai) และเมืองอูรคปุระ ซึ่งเมืองเหล่านี้ล้วนแต่เป็นเมืองที่ตั้งอยู่ทางตอนใต้ของประเทศอินเดียทั้งสิ้น และก็เป็นที่ยอมรับกันในหมู่นักปราชญ์ว่า เมืองเหล่านี้เป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัย เช่นเดียวกับลังกาทวิป (ประเทศศรีลังกา) ซึ่งในขณะนั้นศูนย์กลางการศึกษาพระพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีอยู่ที่เมืองอนูราธปุระราชธานีสมัยแรกในประวัติศาสตร์ลังกา

๕. การใช้ชีวิตส่วนใหญ่อยู่ทางอินเดียใต้ของพระพุทธโฆสจารย์

มีข้อความหลายข้อความยืนยันอยู่ในผลงานการเขียนและแปลของพระพุทธโฆสจารย์เองว่า ท่านมีชีวิตส่วนใหญ่อยู่ทางอินเดียใต้และมีความคุ้นเคยกับพระภิกษุชาวอินเดียใต้มากกว่าอินเดียเหนือ เช่น

๑) ในบทประพันธ์ตอนท้าย (นิคมวจนะ) ของคัมภีร์ปปัญจสูทนี อรรถกถาัมชฉิมนิกายพระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆสจารย์กล่าวว่า ท่านได้แต่งคัมภีร์นี้ตามคำอาราธนาของพระพุทฺธมิตตะ ซึ่งครั้งหนึ่งเคยอยู่ร่วมวัดเดียวกับท่านที่มยุรบุรีปฏูฏนะในอินเดียใต้

๒) ในตอนท้าย (นิคมวจนะ) ของคัมภีร์มโนรตปุณดี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย พระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆสจารย์กล่าวไว้ว่า ท่านได้แต่งคัมภีร์นี้ตามคำอาราธนาของพระโชติपालะ ซึ่งเคยอยู่ร่วมวัดเดียวกับท่านที่กาญจิปูระทางอินเดียได้และท่านก็ได้แต่งคัมภีร์สารัตถปกาสินี อรรถกถาสังยุตตนิกาย พระสุตตันตปิฎกตามคำอาราธนาของท่านพระโชติपालะ ที่วัดในเมืองกาญจิปูระแห่งอินเดียได้เช่นกัน

อาศัยเหตุผลทั้ง ๕ ประการเหล่านี้ เป็นแนวทางสนับสนุนและยืนยันว่า พระพุทธโฆสจารย์ น่าจะเป็นชาวอินเดียได้ ซึ่งเป็นที่คนะที่สวนทางกับคัมภีร์มหาวงส์พงศาวดารลังกาและคัมภีร์พุทธโฆสอุปัติ ซึ่งได้เล่าชีวิตประวัติของพระพุทธโฆสจารย์เองอย่างตรงกันข้ามเลยทีเดียว

พระพุทธโฆสจารย์เป็นชาวอินเดียเหนือ แต่ไปใช้ชีวิตและมีชื่อเสียงอยู่ทางอินเดียใต้

ประเด็นประเด็นประนอมที่ว่า **พระพุทธโฆสจารย์เป็นชาวอินเดียเหนือ แต่ไปใช้ชีวิตและมีชื่อเสียงอยู่ทางอินเดียใต้นั้น** เป็นประเด็นวิเคราะห์ที่น่าจะเป็นไปได้เช่นกัน โดยมีเหตุผลดังนี้

ข้อความในคัมภีร์มหาวงส์และคัมภีร์พุทธโฆสอุปัติชัดเจนมากพอที่จะยืนยันได้ว่า พระพุทธโฆสจารย์เป็นชาวอินเดียเหนือ เกิด ณ หมู่บ้านซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลจากต้นพระศรีมหาโพธิ์พุทธคยา แต่กระนั้นก็มีข้อความหลายแห่งเป็นหลักฐานยืนยันอยู่ในผลงานการเขียนและแปลของพระพุทธโฆสจารย์เองว่า ท่านใช้ชีวิตส่วนใหญ่อยู่ทางอินเดียตอนใต้และมีความคุ้นเคยกับพระภิกษุชาวอินเดียใต้มากกว่าอินเดียเหนือ เช่น

๑) มีข้อความกล่าวไว้ในบทประพันธ์ตอนท้าย (นิคมวจนะ) ของคัมภีร์ปปัญจสูทนี อรรถกถามัชฌิมนิกาย พระสุตตันตปิฎกว่า พระพุทธโฆสจารย์ได้แต่งคัมภีร์ปปัญจสูทนีนี้ตามคำอาราธนาของพระพุทธมิตตะ ซึ่งเคยอยู่ร่วมวัดเดียวกับท่านที่มยूरูปูฏฐนะในอินเดียใต้

๒) มีข้อความกล่าวไว้ในตอนท้าย (นิคมวจนะ) ของคัมภีร์มโนรตปุณดี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย พระสุตตันตปิฎกว่า พระพุทธโฆสจารย์ได้แต่งคัมภีร์นี้ตามคำอาราธนาของพระโชติपालะ ซึ่งเคยอยู่ร่วมวัดเดียวกับท่านที่เมืองกาญจิปูระทางอินเดียใต้

๓) มีข้อความกล่าวไว้ตอนท้าย (นิคมวจนะ) ของคัมภีร์สารัตถปกาสินี อรรถกถาสังยุตตนิกาย พระสุตตันตปิฎกว่า พระพุทธโฆสจารย์เขียนคัมภีร์สารัตถปกาสินีนี้ตามคำอาราธนาของท่านโชติपालะขณะอยู่ที่วัดในเมืองกาญจิปูระทางอินเดียใต้

ตัวท่านพระพุทธโฆสจารย์ นอกจากจะให้หลักฐานเกี่ยวกับตัวท่านว่าเคยอยู่ที่เมืองกาญจิปูระหรือกาญจิปูร์มและมยूरูปูฏฐนะในอินเดียใต้แล้ว ยังบอกด้วยว่าตัวท่านเคยอยู่ที่โมรันตเจตกะ (Morandacetaka) ซึ่งนักประวัติศาสตร์บางท่านชี้ชัดลงไปว่า คือเมืองไมลาปุระ (บางคนออกเสียงเป็น “ไมลาปรี” ใกล้เคียงกับเมืองมัทราส ในอินเดียใต้”

เพราะเหตุนี้แม้จะมีหลักฐานว่า พระพุทธโฆสจารย์เคยอยู่ในอินเดียตอนใต้ แต่ก็มิได้เป็นหลักฐานที่ขัดแย้งกับคัมภีร์มหาวงส์และคัมภีร์พุทธโฆสอุปัติ เพราะอาจเป็นไปได้ว่า ท่านพระพุทธโฆสจารย์เกิด ณ หมู่บ้านซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลจากต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยาจริง แต่ต่อมา

ท่านได้เดินทางไปยังดินแดนต่างๆ ในอินเดียทั้งตอนเหนือและตอนใต้ และท่านคงได้พบกับพระเวทตะ ในอินเดียตอนใต้ ต่อจากนั้นท่านก็ได้ใช้ชีวิตสมณะของท่านอยู่ในอินเดียใต้เป็นเวลานาน จนกระทั่งเดินทางไปลังกา^{๑๓} และหลังจากที่ท่านเดินทางกลับจากลังกาแล้ว ท่านก็ยังทำหน้าที่เจ้าพระยาอยู่ทางอินเดียใต้ และก็อาจเป็นไปได้เช่นกันว่าท่านใช้ชีวิตอยู่ในอินเดียใต้จนกระทั่งสิ้นชีวิต

ท่านโอสการ์ ฟอน ฮินูเบอร์ (Oskar Von Hinuber) ก็กล่าวสนับสนุนทัศนะประนีประนอมนี้ไว้ด้วย โดยกล่าวว่า “ถึงแม้ส่วนที่ ๒ ของคัมภีร์มหาวงศ์ซึ่งแต่งขึ้นราวๆ ๗๐๐ ปีหลังยุคสมัยของท่านพระพุทธโฆสาจารย์จะกล่าวว่า ท่านมาจากอินเดียเหนือใกล้ๆ กับพุทธคยา ด้วยความตั้งใจแน่วแน่จะนำท่านมาใกล้กับแหล่งกำเนิดของพระพุทธศาสนา แต่กระนั้นท่านก็แน่นอนว่าเกือบจะเป็นชาว (อินเดีย) ใต้ (Southerner) ผู้ที่ข้อย่างน้อยที่สุดก็บางครั้งบางเวลาใช้ชีวิตอยู่ในเมืองกาญจี้ (Kancī)”^{๑๔}

พระพุทธโฆสาจารย์มิใช่เป็นชาวอินเดียเหนือหรือใต้ แต่เป็นชาวมอญหรือรามัญในพม่า

ประเด็นที่ว่า พระพุทธโฆสาจารย์มิใช่เป็นชาวอินเดียเหนือหรือใต้ แต่เป็นชาวมอญหรือรามัญในพม่านั้น เป็นการกล่าวอ้างของคัมภีร์พงศาวดารพม่าและชาวพม่าเองเท่านั้น โดยคัมภีร์พงศาวดารพม่ากล่าวอ้างว่า พระพุทธโฆสาจารย์เป็นชาวมอญหรือรามัญ เกิดที่เมืองเตตง (Thaton) ในพม่า^{๑๕} คำอ้างนี้ดูจะเป็นการกล่าวอ้างที่เป็นไปได้น้อยที่สุดในบรรดาคำกล่าวถึงถิ่นกำเนิดของพระพุทธโฆสาจารย์ทั้งหมด แม้พอจะเป็นไปได้อยู่บ้างในประเด็นที่ว่า พระพุทธโฆสาจารย์ผู้เป็นพระอรหันตภิกษุผู้ยิ่งใหญ่ท่านนี้ “เคยเดินทางไปพม่า (และ) ...อาจเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้ชาวพม่าได้รู้จัก”^{๑๖} นักประวัติศาสตร์ยุคปัจจุบันไม่ยอมรับคำกล่าวอ้างของพม่าที่ว่าพระพุทธโฆสาจารย์มีถิ่นเกิดอยู่ในพม่า ขณะที่บางท่านสงสัยว่า พระพุทธโฆสาจารย์จะมีตัวตนในประวัติศาสตร์จริงหรือไม่ แม้ว่าชาวพม่าพยายามจะกล่าวอ้างเหตุผลบางอย่าง เพื่ออ้างความสัมพันธ์บางอย่างกับพระพุทธโฆสาจารย์พระอรหันตภิกษุผู้ยิ่งใหญ่ฝ่ายเถรวาทท่านนี้ กระนั้นก็ตาม ก็ดูจะพิสูจน์ไม่ได้เลยว่า พระพุทธโฆสาจารย์เกิดที่เมืองเตตงในพม่าหรือว่าเคยเดินทางไปเผยแพร่พระพุทธศาสนาในพม่าจริง

๒. การศึกษา

พระพุทธโฆสาจารย์ในวัยเด็กและวัยรุ่นได้รับการศึกษาดีเยี่ยมเช่นผู้ชายวรรณะพราหมณ์ทั่วไป ชื่อความจากคัมภีร์มหาวงศ์และคัมภีร์พุทธโฆสอุปบัติติกล่าวยืนยันว่า ท่านเรียนจบและชำนาญในพระเวท คือ กุศเวท ยชुरเวท สามเวท และอถรรพเวท แต่ละคัมภีร์มีมันตระ พราหมณะ อาริณยกะ และ

^{๑๓} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, *ประวัติวัฒนธรรมในอินเดียและลังกา*, ๒๕๒๖, หน้า ๒๗๗.
^{๑๔} Oskar Von Hinuber, *op.cit.*, p. 102.
^{๑๕} Roger Bischoff, “Buddhism in Myanmar : A Short History”, in <http://cp.yahoo.net/search/cache?p=Buddhaghosa+and+Myanmar&ei=UTF-8...> สามารถพบข้ออ้างนี้ได้ที่ <http://www.tipitaka.net/moments/mmnts006/page02.htm> ด้วย.
^{๑๖} กัทรพร อธิภาณูจน (บรรณาธิการ), *ความรู้พื้นฐานทางศาสนา*, ๒๕๖๐, หน้า ๓๗.

อุปนิสัยของตนเอง และยังเรียนจบและชำนาญในวรรณคดีอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระเวทที่เรียกว่า
เวททางคะ” และที่ไม่เกี่ยวข้องกับพระเวท อาทิเช่น อธิศาสตร์และปุราณะ ที่เรียกว่า “พระเวทที่ ๕”
ตลอดจนเรียนรู้และชำนาญ “ศาสตร์” (Sciences) และ “ศิลป์” (Arts) อื่นๆ อีกหลายสาขา

ท่านรู้และพูดได้หลายภาษา ซึ่งเป็นประโยชน์แก่ท่านในการประกาศศาสนาและการเดินทางไป
ไปแปลคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาต่างๆ ในลังกา ดังที่ คงเดช ประพัฒน์ทอง กล่าวสนับสนุนเรื่องนี้
ไว้ว่า

พระพุทธโฆสา (จารย์) ต้องรู้ตัวหนังสือลังกาเป็นอย่างดีที่สุด และตัว
หนังสือชนิดนั้นต้องเป็นตัวหนังสือที่ใช้เขียนคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาไว้
อย่างมากมายทีเดียว พร้อมกันนั้นท่านก็ต้องรู้ตัวหนังสืออินเดียอัน
เป็นแหล่งมาศฤมิตของท่านอีกด้วย ข้อความนี้แม้จะไม่มีหลักฐานในทีใด
ยืนยันไว้ ก็อาจจะอนุมานในบัดนี้ได้ว่า ท่านพระพุทธโฆสา (จารย์)
ต้องมีความรู้เกี่ยวกับตัวอักษรทั้งทางฝ่ายอินเดียและลังกาในสมัยนั้น
มิเช่นนั้นแล้ว การถ่ายทอดหลักฐานของลังกามาเป็นอินเดียจะบังเกิดผล
ให้ปรากฏสืบมาตราบเท่าบัดนี้ได้ได้อย่างไร?*

ท่านพระพุทธโฆสจารย์เป็นคนที่มีความจำเป็นเลิศและนับเป็นคนเรียนเก่งคนหนึ่งในยุคนั้น
รวมทั้งมีนิสัยชอบการได้วาทะกับคนอื่น ๆ ชอบท่องเที่ยวหาผู้ได้วาทะด้วย ดังนั้น เมื่อจบการศึกษาแล้ว
ท่านจึงชอบเดินทางท่องเที่ยวไปทั่วชมพูทวีป เพื่อได้วาทะกับนักปราชญ์ต่างๆ และก็ได้รับชัยชนะ
และได้รับความรู้จากนักปราชญ์ใหญ่น้อยต่างๆ เสมอมา ท่านจึงเป็นนักพูด นักได้วาทะที่มีชื่อเสียง

การได้วาทะหรืออภิปรายกันทางศาสนาปรัชญาเป็นที่นิยมกันและเป็นเรื่องธรรมดาในอินเดีย
สมัยนั้น บางครั้งการได้วาทะนี้มีการเดิมพันกันด้วยการเปลี่ยนศาสนาหรือลัทธิความเชื่อเลยทีเดียว นั่น
ก็คือ คนที่แพ้การได้วาทะพร้อมที่จะเปลี่ยนศาสนาหรือลัทธิความเชื่อของตน ยอมตนเข้าไปเป็นศิษย์
ของผู้ที่ชนะการได้วาทะ แล้วขอศึกษาเล่าเรียนหลักศาสนาหรือลัทธิคำสั่งสอนด้วย เช่น ที่จะได้เห็น
ในชีวิตประวัติของท่านพระพุทธโฆสจารย์ตอนว่าด้วยสาเหตุที่ทำให้ท่านเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา
ในคัมภีร์มหาเวสดี ปริจเจทที่ ๓๘**

* ๑) เวททางคะ คือ วิชาความรู้ประกอบการศึกษาคัมภีร์พระเวท มี ๖ สาขา คือ ๑) ศึกษาศาสตร์ ๒) ศึกษาวิธีออกเสียงคำในพระเวท
ให้ถูกต้อง ๓) วิชาบทพระเวท ๔) ศึกษาหลักไวยากรณ์ของคำศัพท์ต่างๆ ในพระเวท ๕) วิชาศาสตร์หรือภาษาพระเวท
ศึกษาท่านของและวิธีการประพันธ์มีนตราและคัมภีร์ของพระเวท ๖) วิชาศีลศาสตร์ หรือคหศาสตร์ หรือโหราศาสตร์
หรือนักษัตรศาสตร์ ๗) ศึกษาศาสตร์ทางโลกของตรงดาวทั้งหลายน ๘) นิรุกติศาสตร์ ๙) ศึกษากำเนิดของภาษา ความเข้าใจภาษา
และรู้จักใช้ถ้อยคำให้ผู้อื่นเข้าใจ และ ๑๐) กัลปศาสตร์ ๑๑) วิชาวิธีการใช้และการนำคำต่อคำและมंत्रในพระเวทไปใช้ในพิธีกรรม
ตลอดจนศึกษาพิธีกรรมต่างๆ

** อ้างใน สุภาพพรรณ ณ บำรุงวัง อังแล้ว หน้า ๒๘๖

** เรื่องการได้วาทะกับท่านชงนี้ พบเห็นได้เช่นกันในพจนานักได้วาทะอินเดียโบราณ อาทิเช่น เรื่องของนางภัททาลมุลลภี
บริพัตริกา (นักบวชหญิงเวรที่ชนะของเจ้าชองมหาอุจจการได้วาทะที่ต่าง ๆ เพื่อหานักปราชญ์ใหญ่น้อย
คำทาบและได้วาทะด้วย โดยมีตัวเองเป็นเดิมพัน คือมีเดิมพันว่า คนที่สามารถได้วาทะชนะ ถ้าเป็นชายเธอก็จะยอมสึกจาก
เพศนิกงวชลงแต่งงานด้วย ถ้าเป็นนักบวชเธอก็จะยอมตนเข้าไปบวชเป็นศิษย์ขอศึกษาวิชาความรู้ด้วย ในบรรดกถาธรรมบท
ภาค ๕ เรื่องกฐนพลาณีเถรี) และในอรรถกถาเถรีคาถา (เรื่องกฐนพลาณีเถรี)

หลักพระอภิธรรมมาสดทสาธยายและอธิบายเนื้อความให้ฟัง โฆสกุมารไม่เคยได้ยินมาก่อน จึงไม่อาจเข้าใจความหมายพระอภิธรรมได้ จึงถามพระเวทตะว่า “นี่เป็นมนต์ของใคร” พระเวทตะก็ตอบว่า “นี่เป็นพระพุทธรมนต์” โฆสกุมารขอให้พระเวทตะช่วยสอนพระพุทธรมนต์แก่ท่านหน่อย แต่ท่านพระเวทตะก็ตอบว่าต้องเข้ามาบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ก่อน ท่านจึงจะสอนพระพุทธรมนต์ให้

และด้วยจุดประสงค์ต้องการจะเรียนพระพุทธรมนต์เป็นที่ตั้ง โฆสกุมารจึงยอมตนเข้าไปบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา และได้นามว่า “พุทธโฆสะ” ซึ่งแปลว่า “ผู้มีเสียงดังก้องกังวานไกลคล้ายกับพระสุรเสียงของพระพุทธเจ้า” หรือเพราะเหตุที่เสียงของท่านสื่อความหมายทางธรรมะลึกซึ้งเหมือนพระสุรเสียงของพระพุทธเจ้า ท่านจึงได้ฉายานามว่า “พุทธโฆสะ” แต่ตามที่ Dictionary of Pāli Proper Names กล่าวไว้ ท่านพระพุทธรโฆสจารย์ได้รับฉายานามว่า พุทธโฆสะ เมื่อบวชเข้ามาในพระพุทธศาสนา ก็เพราะเหตุผล ๒ ประการ^{๓๓} คือ

๑) เพราะเสียงพูดที่ท่านเปล่งออกมา (His speech) ดังก้องกังวานไกล (Profound = โฆสะ) ดังพระสุรเสียงของพระพุทธเจ้า

๒) เพราะคำพูด (ที่ปรากฏในผลงานเขียนและแปล) ของท่านซจรไกล (Spread) ไปทั่วโลก ดุจดังพระคำรัสของพระพุทธเจ้า

ที่กล่าวข้างบนเป็นข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงส์ ปริจเจทที่ ๓๙ ซึ่งบ่งบอกชัดเจนว่า พระพุทธรโฆสจารย์แพ้การได้วาที และเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา ก็เพื่อจุดหมายต้องการจะเรียนรู้พระพุทธรมนต์เป็นที่ตั้ง มิได้บวชด้วยศรัทธา

แต่ในประเด็นของการออกบวชนี้ คัมภีร์พุทธโฆสอุปัติปริจเจทที่ ๒ กล่าวไว้แตกต่างจากคัมภีร์มหาวงส์ นั่นก็คือ พระพุทธรโฆสจารย์ออกบวชในพระพุทธศาสนา เพราะมีศรัทธาเลื่อมใสพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ได้รับฟังจากพระเถระสหายของบิดาของท่าน ดังที่คัมภีร์พุทธโฆสอุปัติติกล่าวไว้ใจความว่า

วันหนึ่ง พระเถระผู้เป็นสหายของพรานหมณีกาสี บิดาของโฆสกุมาร (เป็นไปได้ว่า พระเถระน่าจะชื่อพระเวทตะ) ได้รับนิมนต์มาฉันภัตตาหารที่บ้าน พรานหมณีกาสีได้เอาเสื่อของโฆสกุมารมาปูให้พระเถระนั่ง โฆสกุมารเห็นเข้าก็โกรธและได้ต่อว่าพระเถระ และได้ถามพระเถระว่า ท่านได้เรียนพระเวทหรือมีความรู้อื่นบ้างหรือไม่ พระเถระก็ตอบว่า รู้ แล้วก็จับพระเวทให้โฆสกุมารฟัง และได้บอกว่าท่านยังได้เรียนรู้พระอภิธรรม ซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าด้วย ต่อจากนั้นก็ได้อธิบายธรรมะให้โฆสกุมารฟัง จนเกิดความเลื่อมใส และตัดสินใจขออนุญาตบิดามารดาออกบวชในพระพุทธศาสนา ในสำนักของพระเถระผู้เป็นสหายของบิดาของท่าน และได้ฉายานามว่า พุทธโฆสะ

^{๓๓} G.P. Malalasekera. op.cit., Vol. I N-H, p. 306, under the term “Buddhaghosa Thera”.

๔. การไปเรียนและแปลอรรถกถาในลังกา

เมื่อบวชเข้ามาในพระพุทธศาสนาแล้ว พระพุทธโฆสะได้ตั้งใจศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัย ภายใต้การดูแลและพร่ำสอนของพระอุปัชฌาย์ของท่าน คือ พระเวทมหาเถระ จนมีชื่อเสียงในทาง เป็นผู้ที่แตกฉานในพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างมาก คัมภีร์พุทธโฆสุปปีติ ปริจเฉท ที่ ๒ กล่าวไว้ว่า พระโฆสกุมารเรียนพระไตรปิฎกจบและเชี่ยวชาญภายในระยะเวลาเพียง ๑ เดือน เท่านั้น

เมื่อมีความรู้ดีในพระพุทธศาสนาแล้ว ท่านมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะแต่งหนังสือ อรรถกถาอธิบายความทางพระพุทธศาสนาขึ้น และขณะที่ท่านทำนิกอยู่ในวัดที่ท่านได้รับการอุปสมบท ก็ได้แต่งวรรณกรรมดั้งเดิมขึ้น ๓ คัมภีร์ คือ

๑) คัมภีร์ญาโณทัย เป็นวรรณกรรมบาลีดั้งเดิมเล่มแรก

๒) คัมภีร์อัฐฐสาสนี เป็นอรรถกถาของธัมมสังคณี อันเป็นคัมภีร์แรกของพระอภิธรรมปิฎก พระพุทธโฆสะจารย์แต่งคัมภีร์นี้หลังจากที่ได้แต่งคัมภีร์ญาโณทัยเสร็จเรียบร้อยแล้ว

๓) ปริตต์กัฏฐกถา ซึ่งเป็นอรรถกถาแก่พระปริตตสูตร

ขณะที่เริ่มแต่งวรรณกรรมเล่มที่ ๓ ชื่อปริตต์กัฏฐกถานั้นได้เล็กน้อย ท่านพระเวทมหาเถระ ทราบเรื่อง จึงบอกแนะนำท่านความว่า

คัมภีร์ที่นำมาจากลังกาที่มีอยู่ในชมพูทวีป (อินเดีย) เวลานี้ มีแต่เฉพาะ พระไตรปิฎกเท่านั้น ยังไม่มีอรรถกถาและอรรถกถาต่างๆ แต่ในลังกามี อรรถกถาที่พระมหินทระผู้มีปัญญาแต่งขึ้น โดยอาศัยพระพุทธพจน์ที่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้ และนำเข้าสู่การทำสังคายนามาแล้ว ๓ ครั้ง อรรถกถานั้นภายหลังได้มีผู้แปลเป็นภาษาสิงหล เธอจงไปที่นั่น สดับศึกษาแล้วแปลอรรถกถานั้นมาเป็นภาษาบาลี เพื่อให้อรรถกถานั้นมี ประโยชน์แก่ชาวโลกทั้งปวงเถิด”

ข้อความที่กล่าวอ้างโดยใจความข้างบนนี้ หมายความว่า ในชมพูทวีป (อินเดีย) ตอนนั้น มีคัมภีร์อยู่เฉพาะพระไตรปิฎกเท่านั้น ไม่มีอรรถกถาและคัมภีร์แสดงวาทะของนิกายต่างๆ เพราะที่เคยมีอยู่สูญหายไปหมด แต่ในลังกามีอรรถกถาต่างๆ อยู่มากมาย ซึ่งพระมหินทระได้นำไป พร้อมกับเดินทางไปประกาศพระพุทธศาสนาในลังกา และได้มีการแปลจากภาษาบาลีออกเป็น ภาษาสิงหลเพื่อประโยชน์แก่การศึกษาเล่าเรียนของชาวลังกา ดังนั้นเพื่อประโยชน์ในการศึกษา อรรถกถาทั้งหลายและแปลกลับมาเป็นภาษาบาลี เพื่อจะได้เป็นประโยชน์ต่อคนอินเดียที่ไม่รู้ภาษา สิงหลอีกครั้ง พระพุทธโฆสะจารย์จึงได้รับการแนะนำให้เดินทางไปลังกา

ข้อความชัดเจนตามคัมภีร์มหาวงศ์ ปริจเฉทที่ ๓๗ ที่ว่า พระพุทธโฆสะจารย์เดินทางไป ลังกาตามคำแนะนำของพระเวทเถระ ผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ของท่าน เพื่อจุดหมายของการศึกษาอรรถกถา ภาษาสิงหลและแปลกลับมาเป็นภาษาบาลีอีกครั้ง แต่ประเด็นจุดหมายหลักของการเดินทางไปลังกา

— คัมภีร์มหาวงศ์, ปริจเฉทที่ ๓๗.

ของพระพุทธโฆสจารย์นี้ ดูเหมือนคัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติ ปริจเฉทที่ ๓ จะกล่าวไว้แตกต่างจากที่ คัมภีร์มหาวงศ์กล่าวไว้เล็กน้อย เพราะคัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติกล่าวไว้ว่า พระพุทธโฆสจารย์เดินทางไปลังกาเพื่อศึกษาอรรถกถาภาษาสิงหลและอาชริยวาทต่างๆ แล้วแปลกลับมาเป็นภาษาบาลี ก็เพื่อจุดหมายจะให้พระอุปัชฌาย์ยกโทษความผิดที่คิดไม่ดีต่อท่านให้ หรืออีกนัยหนึ่งก็เพื่อเป็นการทำโทษ (Punishment) ที่ท่านคิดไม่ดีต่อพระอุปัชฌาย์ ซึ่งมีสาเหตุมาจากการที่พระพุทธโฆสจารย์คิดถามตัวเองในใจ ณ วันหนึ่งว่า ระหว่างท่านกับพระอุปัชฌาย์ใครจะมีความรู้ทางพระพุทธศาสนามากกว่ากัน พระเถระที่เป็นพระอุปัชฌาย์ท่านเป็นพระอรหันต์ จึงล่วงรู้ความในใจที่พระพุทธโฆสจารย์คิด ดังนั้นจึงเรียกท่านมาคุยและกำชับให้ขอมาโทษ พระพุทธโฆสจารย์รู้สึกละอายต่อความผิดที่คิดไม่ดีนั้น กล่าวคำขอมาโทษพระอุปัชฌาย์ แต่พระเถระซึ่งเป็นพระอุปัชฌาย์บอกว่าจะยกโทษให้ก็ต่อเมื่อพระพุทธโฆสจารย์เดินทางไปลังกา และแปลอรรถกถาภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลีก่อน ซึ่งท่านก็ตอบตกลงว่าจะเดินทางไป

พระพุทธโฆสจารย์อำลาพระอุปัชฌาย์แล้วก็ออกเดินทางไปลังกา คัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติ ปริจเฉทที่ ๔ กล่าวว่า พระพุทธโฆสจารย์ออกเดินทางไปลังกาด้วยเรือ ซึ่งในระหว่างทางกลางทะเลได้พบกับพระพุทธทตตมหาเถระ ซึ่งกำลังเดินทางกลับจากลังกาไปอินเดีย เมื่อพบกัน พระพุทธโฆสจารย์ได้เล่าวัตถุประสงค์ของการเดินทางไปลังกาครั้งนี้ให้พระพุทธทตตะฟัง พระพุทธทตตะได้ฟังแล้ว ก็กล่าวว่า ท่านเองก็ถูกส่งไปลังกาเพื่อแปลพระพุทธรत्นจากภาษาสิงหลออกเป็นภาษาบาลี งานที่ท่านเดินทางไปลังกาและทำเสร็จแล้วก็คือ คัมภีร์ชินาลังการ คัมภีร์ทันดวงส์ คัมภีร์ธาตวงส์ และคัมภีร์โพธิวงส์ ยังมีงานอีกมากแต่ท่านไม่มีเวลาพอที่จะเขียนอรรถกถาและฎีกาให้แล้วเสร็จได้ เหตุเพราะตัวท่านเองแก่ชราแล้วคงจะมีชีวิตอยู่อีกไม่นาน จึงขอฝากให้พระพุทธโฆสจารย์ช่วยทำงานนี้ต่อด้วย และก็มีเรื่องเล่าต่อว่า เมื่อพระพุทธทตตะเดินทางไปถึงอินเดียแล้วไม่นานท่านก็มรณภาพ

พระพุทธโฆสจารย์เดินทางไปถึงลังกาในสมัยที่พระเจ้ามทานามะปกครองลังกา คัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติ ปริจเฉทที่ ๕ กล่าวว่า เมื่อลงเรือแล้วพระพุทธโฆสจารย์ได้พักอยู่ใกล้ๆ กับท่าเรือทวิธาฐานะ และที่ท่าเรือแห่งนี้เองก็มีเรื่องเล่าที่แสดงถึงความมีเขาว์ปัญญาและปฏิภาณของพระพุทธโฆสจารย์ว่า วันหนึ่งท่านได้เห็นหญิงแบกน้ำคนหนึ่งทำหม้อน้ำของหญิงอีกคนหนึ่งแตก และทั้งคู่ก็ได้ทะเลาะกันอย่างรุนแรงด้วยเรื่องหม้อน้ำนั้น พระพุทธโฆสจารย์นึกในใจว่า ท่านอาจจะต้องไปเป็นพยานในคดีนี้ได้ จึงจับบันทึกคำพูดของหญิงทั้ง ๒ ทุกถ้อยคำไว้ เมื่อเจ้าพนักงานนิมนต์ท่านไปเป็นพยานในศาลท่านได้ยื่นหนังสือที่จับบันทึกไว้ให้ พระเจ้าแผ่นดินเมื่อทรงทราบเรื่องจึงนิมนต์ให้ท่านเข้ามาในวัง

คัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติ ปริจเฉทที่ ๖ เล่าเรื่องต่อไปว่า หลังจากที่ได้เข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินแล้ว พระพุทธโฆสจารย์ก็ได้มีโอกาสพบกับพระสังฆราชแห่งลังกา และวันหนึ่งพระสังฆราชได้สอนพระอภิธรรมแก่พระภิกษุกลุ่มหนึ่ง แต่ติดขัดไม่สามารถอธิบายความหมายบางตอนได้ เมื่อพระสังฆราชออกไปแล้วพระพุทธโฆสจารย์ก็ได้เขียนคำอธิบายไว้บนกระดาน วันรุ่งขึ้นพระสังฆราชเห็นและทราบคนเขียนแล้วจึงได้ชักชวนให้ท่านเป็นครูสอนพระอภิธรรมแก่พระภิกษุใหม่ในลังกา แต่ท่านได้ตอบปฏิเสธไปและบอกถึงจุดประสงค์ของการเดินทางมาลังกาว่า ท่านมาลังกาเพื่อที่จะแปล

พระพุทธพจน์จากภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี พระสังฆราชจึงให้คาถา ๒ คาถา เพื่อให้ท่านเขียน อรรถาธิบายขยายความเพื่อเป็นการทดสอบภูมิความรู้ทางพระพุทธศาสนาของท่าน

อย่างไรก็ตาม ข้อความในคัมภีร์มหาวงส์ได้กล่าวตอนที่พระพุทธโฆสาจารย์เดินทางมาถึง ลังกาต่างไปจากข้อความในคัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติปริจเจทที่ ๖ เล็กน้อย นั่นก็คือว่า พระพุทธโฆสาจารย์ เมื่อเดินทางมาถึงลังกาแล้ว ท่านได้ไปพักอยู่ที่กุฏิหลังหนึ่งชื่อว่ามหาปธาน ในสำนักวัดของคณะสงฆ์ ฝ่ายมหาวิหาร (ซึ่งในลังกาเวลานั้นมีคณะสงฆ์แบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหาร และคณะสงฆ์ฝ่ายอภัยคีรีวิหาร) และได้สมัครมอบตัวเป็นศิษย์ของท่านพระสังฆपालเถระ พระสังฆราช ฝ่ายมหาวิหาร เพื่อศึกษาอรรถกถาภาษาสิงหลและอาจริยวาทต่างๆ ท่านได้เรียนรู้อรรถกถาภาษา สิงหลทั้งหมดและอาจริยวาทที่พระสังฆपालเถระสอนตั้งแต่ต้นจนจบ จนมีความรู้เป็นอย่างดี พอ ที่จะทำการแปลและเรียบเรียงได้แล้ว และก็มี ความมั่นใจว่า อรรถกถาเหล่านั้นเป็นคำสอนของ พระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง ท่านจึงกล่าวขออนุญาตต่อคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารที่จะแปลอรรถกถา ภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลีว่า “กระผมต้องการจะแปลอรรถกถาจากภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี ขอ ให้นัก์ระผมได้ค้นคว้าตำราต่างๆ ด้วยความสะดวกด้วยเถิด” คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารต้องการที่จะ ทดสอบความรู้ทางพระพุทธศาสนาของท่านว่า มีความรู้ทางพระพุทธศาสนาจริงหรือไม่ จึงได้มอบ คาถาภาษาบาลีให้ท่าน ๑ คาถา (คำประพันธ์ ๔ บาท ๒ บรรทัด) เพื่อให้ท่านพิสูจน์ ความสามารถ โดยการเขียนอรรถาธิบายขยายเนื้อความคาถานี้เป็นภาษาบาลี คือ

สีเล ปติฏฐาย นโร สปุပ္พญูญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ ไส อิมํ วิชฺชเย ชฏฺ์ ฯ

ภิกษุผู้เป็นคนมีปัญญา มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหารตน ตั้งมั่นอยู่ในศีล แล้วอบรมจิต (สมาธิ) และปัญญาอยู่ (เท่า) นั้น ทั้งสะสมขัฏ (คือค้นหา) นี้ได้^{๑๑}

เนื้อความในคัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติและคัมภีร์มหาวงส์ที่กล่าวข้างบนสอดคล้องตรงกัน ที่ต่าง ก็ยืนยันว่า พระพุทธโฆสาจารย์ถูกทดสอบความรู้ทางพระพุทธศาสนา โดยการให้แต่งหนังสืออรรถาธิบายขยายความคาถาภาษาบาลีที่คณะสงฆ์ในลังกามอบให้ และในการเขียนทดสอบความรู้ผลก็ปรากฏออกมาอย่างงดงาม นั่นก็คือ พระพุทธโฆสาจารย์ได้นำเอาคาถานี้ไปแต่งอธิบายขยายความอย่างละเอียด มีเนื้อหาครอบคลุมครบถ้วนคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมด คือ กล่าวถึงเรื่องศีล สมาธิ และปัญญา และได้ตั้งชื่อหนังสือทดสอบความรู้ (Entrance Book) ในครั้งนี้ว่า วิสุทธิมรรค แปลว่า ทางแห่งความบริสุทธิ์ คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารเมื่อเห็นผลงานการเขียนของท่าน ก็ชื่นชมและยกย่องสรรเสริญท่านว่าเป็นพระศรีอาริยเมตไตรยมาเกิด และได้มอบอรรถกถาภาษาสิงหลทั้งหมดและอาจริยวาทต่างๆ ให้ทุกตู้ทุกคัมภีร์เท่าที่มีอยู่ให้ท่านได้เปิด ได้ค้นคว้าได้อย่างเต็มที่ตามสะดวก

พระพุทธโฆสาจารย์ ขณะพำนักอยู่ ณ คันถการบริเวณ คือที่ห้องสมุดของวัดมหาวิหาร ในเมืองอนุราธปุระ ได้ทำงานแปลอรรถกถาจากภาษาสิงหลไปเป็นภาษาบาลีได้โดยสะดวกและได้

^{๑๑} นี่เป็นหนึ่งคาถาคามที่ปรากฏในคัมภีร์วินัยของคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งคือท่านพระพุทธโฆสาจารย์กล่าวว่า ท่านแห่งคัมภีร์ วิสุทธิมรรคอธิบายขยายความคาถานี้ แต่ท่านที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงส์ว่า คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารได้ให้คาถาเป็นภาษาบาลีแก่พระพุทธโฆสาจารย์ ๒ คาถา เพื่อทดสอบความสามารถของท่าน

ทำงานการแปลแล้วเสร็จภายในระยะเวลาเพียง ๓ เดือนเท่านั้น

คัมภีร์พุทธโฆสอุปัติปริจเฉทที่ ๗ ได้กล่าวไว้ว่า หลังจากแปลอรรถกถาจากภาษาสิงหลไปเป็นภาษาบาลีเสร็จแล้ว พระพุทธโฆสจารย์ได้มอบงานแปลทั้งหมดให้แก่คณะสงฆ์หรือพระสังฆราชไว้ชุดหนึ่ง และได้เฝ้าต้นฉบับอรรถกถาภาษาสิงหลทิ้งเสียทั้งหมด กล่าวกันว่า กองอรรถกถาที่เฝ้านั้นกองสูงกันสูงเท่ากับช้าง ๗ เชือกยืนต่อกัน ทำไมท่านจึงเฝ้าต้นฉบับอรรถกถาภาษาสิงหลทิ้งเสียทั้งหมด และคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารยินยอมให้ท่านเฝ้าหรือไม่ เป็นเรื่องที่หึงปมไว้ให้ต้องศึกษาและวิเคราะห์กันต่อไป ประเด็นของการเฝ้าต้นฉบับทั้งนี้มิได้มีพูดถึงในคัมภีร์มหาวงส์แต่อย่างไร

เมื่อเสร็จงานการศึกษาและแปลอรรถกถาตามที่ตั้งใจแล้ว พระพุทธโฆสจารย์ก็เดินทางกลับอินเดีย และครั้นถึงแล้วก็ได้เข้ากราบถวายความเคารพพระอุปัชฌาย์และทำพิธีเฉลิมฉลองสักการบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยาด้วย

๕. สถานที่มรณภาพ

นักปราชญ์ทั้งหลายยังไม่ทราบแน่ชัดว่า พระพุทธโฆสจารย์ พระอรรถกถาจารย์ฝ่ายบาลีผู้ยิ่งใหญ่ท่านนี้มรณภาพ ณ สถานที่ใดแน่ แต่ถ้าเราเชื่อตามคัมภีร์พุทธโฆสอุปัติ ปริจเฉทที่ ๘ กล่าวไว้ พระพุทธโฆสจารย์ก็มรณภาพที่พุทธคยา หลังมรณภาพแล้วท่านไปบังเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต และจะจุติมาเกิดเป็นมนุษย์เป็นพระสาวกของพระศรีอาริยมตไตรย เมื่อพระศรีอาริยมตไตรยจุติมาถือกำเนิดเกิดเป็นมนุษย์บนโลก คัมภีร์พุทธโฆสอุปัติปริจเฉทที่ ๘ นี้ยังได้กล่าวไว้อีกว่า อัฐิของพระพุทธโฆสจารย์ได้ถูกฝังไว้ใกล้ๆ กับต้นพระศรีมหาโพธิ์ และได้มีผู้ที่เคารพนับถือท่านสร้างสถูปครอบอัฐิของท่านไว้ด้วย

แต่กระนั้นก็มีหลักฐานทางโบราณวัตถุในประเทศกัมพูชา คือ มีวัดโบราณอยู่วัดหนึ่งเรียกชื่อว่า วัดพุทธโฆสวิหาร (Buddhaghosa Vihara) ซึ่งจะบอกเป็นนัยว่า พระพุทธโฆสจารย์เคยมาอยู่ในประเทศกัมพูชา และก็ถือกันว่าพระพุทธโฆสจารย์มรณภาพในประเทศกัมพูชานั้น^{๓๕} วัดแห่งนั้นสร้างเป็นอนุสรณ์ระลึกถึงท่านพระพุทธโฆสจารย์ว่ามรณภาพ ณ สถานที่แห่งนั้น

วิเคราะห์ประเด็นสถานที่มรณภาพของพระพุทธโฆสจารย์

ข้อความจากคัมภีร์พุทธโฆสอุปัติปริจเฉทที่ ๘ ดูจะเป็นหลักฐานที่น่าเชื่อถือกว่าหลักฐานทางโบราณวัตถุในประเทศกัมพูชา อาจจะมีวัดโบราณวัดหนึ่งที่เรียกชื่อว่า วัดพุทธโฆสวิหาร (Buddhaghosa Vihāra) อยู่ในประเทศกัมพูชาจริง แต่กระนั้นก็เป็นไปได้ไม่น้อยมากที่ว่า พระพุทธโฆสจารย์ที่เป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ฝ่ายบาลีเคยมาอยู่ในประเทศกัมพูชา และมรณภาพในประเทศกัมพูชานั้น ข้อเท็จจริงอาจเป็นเพียงว่า พระพุทธโฆสจารย์ที่มรณภาพในประเทศกัมพูชานั้นเป็นคนละรูปกับพระพุทธโฆสจารย์ที่เป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ฝ่ายบาลีในชมพูทวีป

^{๓๕} Bimala Charan Law. *The Life and Works of Buddhaghosa*. 1997. p. 42. footnot 2 : P.V. Bapat (ed.). 2500 *Years of Buddhism*. 1997. p. 188.

ผลงาน

ผลงานของพระพุทธโฆสจารย์ ไม่ว่าจะเป็งานเขียนหรืองานแปลของท่าน อาจแบ่งออกเป็ ๒ ประเภทใหญ่ๆ คือ

๑. ผลงานดั้งเดิม (Original Works)
๒. ผลงานประเภทอรรถกถา (Commentary)

และทั้ง ๒ ประเภทนี้ ก็ยังอาจแบ่งออกได้อีกเป็ ๒ ประเภท คือ ผลงานที่แต่งในอินเดีย และ ผลงานที่แต่งหรือแปลในลังกา

๑. ผลงานดั้งเดิม

ผลงานดั้งเดิม (Original Works) ของพระพุทธโฆสจารย์เป็งานที่ท่านแต่งขึ้นเอง ขณะอยู่ในอินเดีย ก่อนจะเดินทางไปศึกษาและแปลอรรถกถาภาษาสิงหลเป็ภาษาบาลีในลังกา มีอยู่ ๓ คัมภีร์ คือ

๑) ญาโณทัย

คัมภีร์ญาโณทัยนี้ เป็ผลงานเล่มแรกในชีวิตการเป็นักเขียนนักแปลคัมภีร์ทางศาสนาของพระพุทธโฆสจารย์ ท่านแต่งคัมภีร์เล่มนี้ขณะที่ท่านยังอยู่ในอินเดียกับพระเวทตะ พระอุปัชฌาย์ของท่าน ณ วัดที่พระอุปัชฌาย์ของท่านเป็เจ้าอาวาสที่พุทธคยา คัมภีร์เล่มนี้นัยว่าเกี่ยวข้องกับความรู้เรื่องปรัชญาอะไรสักอย่าง (Some philosophical subject) และนับเป็คัมภีร์ที่หาต้นฉบับได้ยาก ประเทศไทยเราได้ต้นฉบับมาจากโบราณอักษรขอม และได้ปริวรรตเป็อักษรไทยและจัดพิมพ์เป็หนังสือโดยมูลนิธิภูมิพลโลกิฆู วัดสระเกศ เมื่อปีพ.ศ. ๒๕๐๖

๒) อัคตสาลินีหรืออัญฐสาลินี

คัมภีร์นี้เป็ผลงานดั้งเดิมเล่มที่ ๒ ที่พระพุทธโฆสจารย์แต่งขึ้นขณะที่ท่านยังอยู่ในอินเดียกับพระอุปัชฌาย์ของท่านที่พุทธคยา และจัดเป็ผลงานประเภทอรรถกถา เนื่องจากอัคตสาลินีเป็คัมภีร์อรรถกถาอธิบายความคัมภีร์ธัมมสังคณี ซึ่งเป็นคัมภีร์แรกใน ๘ คัมภีร์ของอภิธรรมปิฎก

อัคตสาลินีนี้แม้ว่าเดิมทีจะเป็คัมภีร์ดั้งเดิมแต่งในอินเดีย แต่กระนั้นก็ได้รับการปรับปรุงแก้ไขอีกครั้งโดยพระพุทธโฆสจารย์ในลังกา” ที่กล่าวเช่นนี้ก็เนื่องจากว่า คัมภีร์อัคตสาลินีเองเมื่ออ่านดูให้ตีจะพบข้ออ้างมากมายที่อ้างมาจากคัมภีร์สมันตปาสาทิกา และจากคัมภีร์อรรถกถาอื่นๆ อีกหลายคัมภีร์ แม้แต่บางข้อความของคัมภีร์วิสุทธิมรรคเองก็ยังคงอ้างอิงอยู่ในคัมภีร์นี้

^{๑๑} G.P. Malalasekera, op.cit., Vol I A-DH, p. 57, under the term “Atthasālinī”; <http://www.74.1911encyclopedia.org/B/BU/Buddhaghosa.htm>.

๓) ปรีตัญญูชุกดา

คัมภีร์ปรีตัญญูชุกดาเป็นคัมภีร์อธิบายความพระปรีตคสูตรต่างๆ ที่เรียกกันว่า “พระปรีตร” ซึ่งรวบรวมมาจากมัชฌิมนิกาย อังคุตตรนิกาย ขุททกปาฐะ และสุตตนิบาต พระภิกษุหรือชาวพุทธทั่วไปนิยมนำพระปรีตรมาสวดในโอกาสต่างๆ ที่ถือว่าเป็นมงคลหรืองานมงคล นัยว่าเพื่อปกป้องหรือป้องกันความชั่วร้ายและอันตรายต่างๆ และเพื่อความเป็นมงคลแก่ตัวเอง

คำว่า “ปรีตตะ” (บาลี) หรือ “ปรีตร” (สันสกฤต) แปลว่า ปกป้องหรือป้องกัน (Protection) การนำพระปรีตรต่างๆ มาสวดน่าจะเป็นค่านิยมในภายหลัง แต่เดิมน่าจะตรัสเป็นเพียงหัวข้อธรรมเท่านั้น พระปรีตรสำคัญ ที่นิยมนำมาสวดกัน ก็เช่น

๑. มังคลสูตร

พระปรีตรเริ่มต้นด้วยคำว่า “พะหู เทวา มะนุสสา จะ...อะเสวะนา จะ พาลานัง...” นัยว่าพระปรีตรนี้มุ่งใช้สวดเพื่อคุณวิเศษทางประสิทธิ์ประสาทสิริมงคลแก่ผู้สวด หรือผู้ฟังพระภิกษุสงฆ์ สวดพระปรีตรนี้ด้วยจิตใจอันมีศรัทธาสมาธิแน่วแน่ เป็นพุทธมนต์ขจัดความจำญอะไรให้หมดสิ้นไป ใจความพระปรีตรว่าด้วยสิ่งที่เป็นมงคลอันอุดมสูงสุดในทัศนะของพระพุทธศาสนา ๓๘ ประการ ถ้าเทวดาและมนุษย์ท่านใดกระทำตามด้วยกาย วาจา ใจแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่พ่ายแพ้และย่อมถึงความสวัสดิมงคลในที่ทั้งปวง

๒. รตนสูตร

พระปรีตรเริ่มต้นด้วยคำว่า “ยานีระ ภูตานิ สะมาคะตานิ...ยังกิญจิ วิตตัง อิระ วา หุริง วา...” เป็นพุทธมนต์ที่มุ่งใช้สวดเพื่อขจัดปัดเป่าและป้องกันโรคภัยร้ายแรงนานาชนิด ใช้ขับไล่ภูตผีปิศาจ แม้เมื่อมีจาดกภัย ภัยคือภาวะข้าวยากหมากแพง ประชาชนพลเมืองประสบภาวะอดอยากปากแห้งกันขึ้น ก็ใช้พระปรีตรนี้สวดช่วยป้องกันปัดเป่าให้หายไปได้ผลดียิ่งนัก พระพุทธมนต์บทนี้ด้วยโบราณว่าใช้สวดขับไล่ภูตผีปิศาจอันธพาลมีผลขจัดนักแล

๓. กรณียเมตตสูตร

พระปรีตรเริ่มต้นด้วยคำว่า “กระณะนียะมัดทะกุสะเลนะ ยันตัง สันตัง ปะทัง...” พระปรีตรบทนี้นิยมใช้สวดเพื่อช่วยทำให้พวกภูตผีปิศาจ เทวดาอารักษ์ที่ใจบาปหยาบช้า คิดเป็นศัตรู คิดหลอกหลอนให้ตกใจกลัว กลับกลายเป็นมิตร มีไมตรีจิต คิดปกป้อง พุทธมนต์บทนี้ผู้ใดเจริญภาวนาอยู่เป็นนิตย์แล้ว จะไม่ต้องกลัวภัยพาลอันจะเกิดมีจากภูตผีปิศาจใดๆ ในทางตรงกันข้าม พวกเหล่านั้นจะกลับกลายเป็นผู้ให้คุณเสียอีก

๔. ชันธปรีตร

พระปรีตรเริ่มต้นด้วยคำว่า “จิรูปิกเขหิ เม เมตตัง เมตตัง...” พุทธมนต์บทนี้เป็นพระปรีตรมุ่งใช้สวดเพื่อป้องกันและภาวนาพ่นขับพิษร้ายของงูเงี้ยว เขี้ยวตะขาบ รวมทั้งสัตว์ ๒ เท้า ๔ เท้า ที่มีพิษทั้งปวงด้วย โบราณกล่าวไว้ว่า ผู้เจริญภาวนาสวดพุทธมนต์บทนี้อยู่เสมอ แม้จะตกอยู่ในหมู่พิษนานาชนิด งูเหล่านั้นก็จะคลายพิษหมดฤทธิ์เดชกลายเป็นเช่นก้านกล้วยดีๆ นี้เอง ไม่อาจจะทำอันตรายได้เด็ดขาด เหมาะแก่พวกที่ชอบบุกทุ่ง ลุยป่า ฝ่าดงดอยในยามค่ำคืน หรือในดินแดนที่ชุกชุมไปด้วยสัตว์ร้ายนานาชนิด ถ้าสวดภาวนาพุทธมนต์นี้อยู่เสมอแล้ว จะเกิดผลคือ งู ตะขาบ และเสือก ภัยจากสัตว์น้อยใหญ่นานาชนิดย่อมไม่สามารถจะกล้าร้ายให้ระคายผิวหนังได้เลย

๕. ธวัคคปริตร

พระปริตรเริ่มต้นด้วยคำว่า “เอวัมเม สุตัง เอกัง สมะยัง ภะคะวา...ภูตะปุพฺพัง ภิกขเว เทวาสุระสังคาโม...” พระพุทธมณเฑาะฐนี่เป็นพระปริตรมุ่งใช้สวดเพื่อกล่อมเกลาคใจให้เข้มแข็งทนงองอาจ เกิดความกล้าในสถานที่ทุกแห่งหน เหมาะสำหรับผู้ที่มีจิตใจอ่อนแอ ไม่เข้มแข็ง มีอาการหวาดระแวงกลัวภัยอันตรายอยู่เสมอ โบราณว่าผู้ใดสวดภาวนาพระพุทธรูปที่อยู่นิ่งแล้ว ย่อมเป็นที่พึ่งคุ้มครองป้องกันตนได้ทั้งบนพื้นดิน ในแม่น้ำ ในทะเล หรือแม้ว่าจะอยู่ในอากาศ อุบัติอันตรายทั้งปวงอันเกิดจากสัตว์ ยักษ์ และโจร จะมีขึ้นแก่ผู้เจริญพระพุทธรูปที่นิ่งไม่ได้เลย

๖. อาฏานาฎิยปริตร

พระปริตรเริ่มต้นด้วยคำว่า “วิปัสสิสสะ นมะตถุ จักขุมันตัสสะ สิริมะโต...” พระปริตรบทนี้นิยมใช้สวดเพื่อผลในทางช่วยปกป้องไม่ให้ยักษ์ ผีปิศาจทั้งหลายมารบกวนลักลอบ และช่วยป้องกันภัยอันตรายทั้งหลายด้วย โบราณว่าผู้ที่สวดเจริญภาวนาพระปริตรนี้อยู่เสมอแล้ว พวกยักษ์ ภูตผี ปิศาจ จะไม่สามารถทำอันตรายได้โดยเด็ดขาด ทั้งจะให้ความช่วยเหลือคุ้มครองป้องกันภัยอันตรายนานาประการให้อีกด้วย พระสงฆ์ผู้รู้เรื่องเวทย์วิทยาคุณทั้งหลาย เพื่อผลในทางจิตวิทยานิยมใช้พระปริตรบทนี้เสกเป่าทำน้ำมนต์รดผู้หวังความสวัสดิมีชัยและมีอภิหาร น้ำพระพุทธรูปจะช่วยคุ้มครองนำโชคชัยมาสู่ผู้เชื่อถือ คลาดแคล้วภัยพิบัติ ปราศจากโรคภัยความเดือดร้อนนานาประการ หมดเวร หมดความอัปรีภัยภัยไรทั้งปวง ได้รับความสุขความเจริญตลอดกาล

เนื้อความของพระปริตรบทนี้มีเนื้อหาสรรเสริญคุณของพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ คือ พระวิปัสสิ พระสิขี พระเวสสภู พระกฤษณะ พระโกณฑกนิ พระกัณฐกะ และพระอังกิรส ขอให้อาณาภาของพระพุทธเจ้าเหล่านี้ช่วยปกป้องรักษาให้พ้นภัย พ้นโรค พ้นความเดือดร้อน หมดเวร หมดภัยไร มีแต่ความสุขสวัสดิตลอดกาลนาน

๗. อังคุลิมาลปริตร

พระปริตรเริ่มต้นด้วยคำว่า “ยะโตหัง ภะคินี อะริยาเย ชาตยา ชาโต...” พระปริตรบทนี้นิยมใช้สวดเพื่อให้ได้ผลศักดิ์สิทธิ์ในการคลอดลูก นิยมถือกันว่าหญิงที่มีครรภ์ ถ้าสวดเจริญภาวนาพระปริตรนี้อยู่เสมอจะทำให้คลอดลูกง่าย พระภิกษุสงฆ์นิยมใช้พระปริตรบทนี้เสกทำน้ำมนต์ให้สตรีมีครรภ์อาบหรือดื่มกินเพื่อให้คลอดลูกง่าย แต่ก็มีคำกล่าวไว้ว่า ผู้ที่สวดเจริญภาวนาพระปริตรนี้ด้วยตนเองอยู่เสมอ ย่อมจะประสบความสวัสดิมีชัยยิ่งกว่าให้ผู้อื่นเสกเป่าให้

๘. โภฆมังคปริตร

พระปริตรเริ่มต้นด้วยคำว่า “โภฆมังโค สะติสังขาโต อัมมานัง วิจะโย ตะดา...” พระปริตรบทนี้นิยมใช้สวดให้ผู้เจ็บป่วยฟังเพื่อให้โรคภัยไข้เจ็บหาย หรือถ้าผู้เจ็บป่วยสวดเจริญภาวนาพระปริตรนี้ได้ก็ยิ่งทวีคุณค่ามหาศาลขึ้นอีก ถือกันว่าโภฆมังคปริตรนี้เป็นยาขนานวิเศษ ประกอบด้วยคุณเป็นเอนกประการ ในสมัยพุทธกาลพระพุทธเจ้าทรงอาพาธ ทรงให้พระจุนทเถระสวดโภฆมังคปริตรนี้ให้ฟังแล้วหายจากอาพาธ พระมหากัณฐกะและพระมหาโมคคัลลานะอาพาธ พระพุทธเจ้าเองทรงสวดโภฆมังคปริตรให้พระภะระทั้ง ๒ ฟัง แล้วหายจากอาพาธ

๙. อภยปริตร

พระปริตรเริ่มต้นด้วยคำว่า “ยันทุณนิมิตตัง อะระมังคะลัญจะ โย จาเมนาไป...” พระปริตรนี้ให้คุณวิเศษแก่ผู้สวดเจริญภาวนาในทางมีเดชมหาอำนาจ และนิยมใช้สวดกันก่อนเข้านอน เพื่อไม่ให้เกิดมีอาการหวาดสะดุ้ง ผวาตื่น หรือฝันร้าย ซึ่งใจความในพระปริตรก็บังคุณอันนี้ไว้อย่างชัดเจนว่า “นิมิตที่ชั่วร้าย เสี่ยงนรกที่น่ากลัวลบลบตยอง รวมทั้งปাপพระเคราะห์ด้วย จงถึงซึ่งความพินาศด้วยอำนาจแห่ง (คุณ) พระพุทธเจ้า พระธรรม (และ) พระสงฆ์”

๑๐. โมรปริตร

พระปริตรเริ่มต้นด้วยคำว่า “อุเทตะยัญจักขุมา เอกะราชา...อเปตะยัญจักขุมา เอกะราชา...” พระปริตรนี้นิยมสวดภาวนาเพื่อให้เกิดความแคล้วคลาดจากภยันตรายทั้งปวงในกลางวันและกลางคืน หรืออาจเรียกว่าเป็น “คาถาแคล้วคลาด” นั่นเอง

๑๑. วัฏฏกปริตร

พระปริตรเริ่มต้นด้วยคำว่า “อติโลโก สิละคุโน สัจจัง โสเจยยะนุททะยา...” พระปริตรบทนี้นิยมเรียกกันว่า “มนต์นกคุ้ม” เป็นพระปริตรที่นิยมสวดเจริญภาวนากันเพื่อป้องกันไฟไหม้บ้าน ไข้เรื้อน เป็นมนต์ศักดิ์สิทธิ์นับถือกันมาก

๑๒. และ ฯลฯ

พระพุทธโฆสาจารย์ ขณะยังอยู่ที่วัดที่พุทธคยาในอินเดีย ได้เริ่มแต่งคัมภีร์ปริตรคัมภีร์ภูฏานนี้ได้เล็กน้อย ก่อนที่พระเวทมหาเถระพระอุปัชฌาย์ของท่านจะแนะนำให้ท่านเดินทางไปศึกษาและแปลอรรถกถาภาษาสิงหลและอาชริยวาทต่างๆ ในลังกาทับมาเป็นภาษาบาลี แม้คัมภีร์มหาวงศ์และคัมภีร์พุทธโฆสุปปีตติจะมีได้กล่าวเรื่องการแต่งคัมภีร์ปริตรคัมภีร์ภูฏานต่อไว้ แต่ก็มีความเป็นไปได้ว่า พระพุทธโฆสาจารย์มิได้แต่งคัมภีร์นี้ให้แล้วเสร็จก่อนที่ท่านจะเดินทางไปลังกา แต่มาแต่งต่อเพิ่มเติมให้เสร็จสมบูรณ์หลังจากที่ท่านได้เดินทางกลับมาจากลังกาแล้ว

๒. ผลงานประเภทอรรถกถา

คัมภีร์คันธวงส์^{๓๓} ได้กล่าวไว้ว่า พระพุทธโฆสาจารย์ได้เป็นผู้เขียนและผู้แปล (Author) คัมภีร์อรรถกถา คือ คัมภีร์อธิบายขยายความพระไตรปิฎกไว้มากกว่า ๑๒ คัมภีร์ คือ

- ๑) อรรถกถาพระวินัยปิฎก (สมันตปาสาทิกา)
- ๒) อรรถกถาปาติโมกข์ (กังขาวิตรณ)
- ๓) อรรถกถาทีฆนิกาย (สุมังคลวิลาสินี)
- ๔) อรรถกถามัชฌิมนิกาย (เปปัญจสุทนี)
- ๕) อรรถกถาสังยุตตนิคาย (สารัตถตปกาสินี)
- ๖) อรรถกถาอังคุตตรนิกาย (มโนรฎฺฐน)

^{๓๓} Gandhavamsa, 59, 18-30, พบที่อ้างอยู่ใน K.R. Norman, Pali Literature : Including the Canonical Literature in Prakrit and Sanskrit of All the Hinayāna Schools of Buddhism, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1983. p. 121.

- ๗) อรรถกถาธัมมสังคินี (อัฐฐสาสนี)
- ๘) อรรถกถาวิภังค์ (สัมโมหวิโนทนี)
- ๙) อรรถกถาธาตุกถา บุคคลบัญญัติ กถาวัตถุยมก และปฏิฐาน (ปัญจิปกรณฎฐกถา)
- ๑๐) อรรถกถาขุททกปาฐะและสุตตนิบาต (ปรมัตถโชติกา)
- ๑๑) อรรถกถาธรรมบท (ธัมมปทัฎฐกถา)
- ๑๒) อรรถกถาชาดก (ชาตกัฎฐกถา)
- ๑๓) อรรถกถาอปาทาน (วิสุทธชนวิลาสินี)

อรรถกถา ๙ คัมภีร์แรกเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า เป็นผลงานที่พระพุทธโฆसाจารย์แต่งขึ้นจริง แต่อีก ๔ คัมภีร์ที่เหลือยังคงเป็นที่เคลือบแคลงสงสัยกันว่า จะเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์จริงหรือไม่

คัมภีร์ที่เอ่ยชื่อแล้วเหล่านี้ ยกเว้นคัมภีร์อัฐฐสาสนีหรืออັตถสาสนี ซึ่งแต่งในอินเดียก่อนที่จะเดินทางไปลังกาเพื่อแปลอรรถกถาสิงหลเป็นภาษาบาลีเสียแล้ว คัมภีร์ที่เหลือเป็นคัมภีร์ที่พระพุทธโฆสาจารย์แต่งหรือแปลในลังกาทั้งสิ้น

คัมภีร์ปกรณ์พิเศษและคัมภีร์อรรถกถาที่กล่าวมาแล้ว อาจจัดกลุ่มกล่าวตามประเภทคัมภีร์ตามปฏิภกทั้ง ๓ ได้ดังนี้

- ก. คัมภีร์ปกรณ์พิเศษ
- ข. คัมภีร์อรรถกถาพระวินัยปิฎก
- ค. คัมภีร์อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก
- ง. คัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

๒๒.๓ คัมภีร์ปกรณ์พิเศษ

พระพุทธโฆสาจารย์ได้แต่งคัมภีร์ประเภทปกรณ์พิเศษคัมภีร์หนึ่งเรียกว่า “วิสุทธิมัคคปกรณ์พิเศษ” ซึ่งคนทั่วไปมักรู้จักในชื่อว่า วิสุทธิมรรค คัมภีร์นี้ที่เรียกว่า “ปกรณ์พิเศษ” ก็เพราะผลงานการแต่งของพระพุทธโฆสาจารย์คัมภีร์นี้ไม่อาจจะจัดว่าเป็นอรรถกถา เป็นฎีกา หรือว่าเป็นอนุฎีกาได้ เหตุเพราะมิได้อธิบายขยายความเรื่องใดเรื่องหนึ่งในพระไตรปิฎก หรือในอรรถกถา หรือว่าในฎีกาเป็นการเฉพาะ แต่เป็นการอธิบายแก่นธรรมในพระไตรปิฎกโดยรวม ตามภาสิตคาถาที่คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารได้ให้ท่านองเรียงความแก้กระชู้ธรรม

คัมภีร์วิสุทธิมรรคจัดว่าเป็น “หนังสือสารานุกรมหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า”^{๑๖๖} เป็นผลงานที่ยิ่งใหญ่ที่สุด ที่พระพุทธโฆสาจารย์ได้เขียนขึ้นในลังกาตามคำอาราธนาของพระสังฆปาเลเถระผู้ซึ่งคัมภีร์มหาวงส์ระบุว่า เป็นอาจารย์ของพระพุทธโฆสาจารย์^{๑๖๗} เป็นคัมภีร์ที่สรุปรวบรวมพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าในเรื่องศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งเป็นแก่นแท้ของคำสอนในพระพุทธศาสนา

^{๑๖๖} G.P. Malalasekera, op.cit., Vol. II N-H, p. 906. under the term “Visuddhumagga”.

^{๑๖๗} Mahāvamsa, XXXVII, 232. as quoted in K.R. Norman, op.cit., p. 120.

ทั้งหมดไว้ในที่เดียวกันอย่างเยียมยอด เป็นคัมภีร์ที่ถือว่าเป็นคู่มือพระวิปัสณาจารย์ที่มีรายละเอียดดี
ที่สุดคัมภีร์หนึ่ง และเป็นงานเขียนที่มีการอ้างอิงคล้ายการเขียนวิทยานิพนธ์

อันที่จริง คัมภีร์วิสุทธิมรรคอาจนับว่าเป็นคล้ายกับ “ผลสอบเข้าหรือสอบ Entrance”^{๑๑๐} ก็ได้
ก่อนที่คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีหารในลังกาจะอนุญาตให้พระพุทโธสภาจารย์เข้าไปค้นคว้าทำการแปล
อรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลีในท้องสมุทของวัด ดังมีเรื่องเล่าย่อๆ ว่า เมื่อพระพุทโธสภาจารย์
เดินทางไปถึงลังกา พักอยู่ที่ตำหนักหลังหนึ่งชื่อว่า “มหาปราณ” ในวัดมหาวีหาร และขออนุญาต
คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีหารที่จะขอแปลอรรถกถาภาษาสิงหลไปเป็นภาษาบาลี ขณะนั้นพระสังฆราช
แห่งคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีหาร คือ พระสังฆเปาลเถระ เมื่อทราบความปรารถนาของพระพุทโธสภาจารย์
แล้ว ประสงค์จะทดสอบภูมิความรู้ทางพระพุทธศาสนาของท่าน ก่อนจะมอบอรรถกถาภาษาสิงหล
ให้ท่านค้นคว้าแต่งหรือแปลในท้องสมุทของวัด (คันทกาบริเวณ) จึงได้มอบคาถาภาษาบาลี ๑ คาถา
(หรือ ๒ คาถา) ให้ท่านไปแต่งแก้ พระพุทโธสภาจารย์นำคาถานั้นไปแต่งแก้อธิบายขยายความ
สำเร็จด้วยดี จนได้ปรกณวิเสศคัมภีร์หนึ่งให้ชื่อว่า “วิสุทธิมรรค”

หนังสือเล่มเดียวก็เป็นการพอเพียงที่จะทำให้ชื่อเสียงของผู้แต่งเป็นอมตะได้ เนื่องจากคัมภีร์
วิสุทธิมรรคนับเป็นการนัยย่อเนื้อหาของพระไตรปิฎกเข้าไว้ แต่คัมภีร์พุทโธสุภปัตติ ปริจเจทที่ ๒
กล่าวไว้ว่า เทวดาต้องการจะทำให้ชื่อเสียงท่านด้านปัญญาจรรยาจรรยาไปในหมู่มนุษย์ด้วยกัน จึงแก่ง
ทำให้ต้นฉบับคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่แต่งเสร็จครั้งที่ ๑ สูญหายไป และเมื่อพระพุทโธสภาจารย์แต่งใหม่อีก
เทวดาก็แก่งทำให้หายอีก จนกระทั่งท่านแต่งอีกเป็นครั้งที่ ๓ เทวดาจึงได้เอาต้นฉบับของฉบับที่ ๑
และที่ ๒ มาคืนให้ พระพุทโธสภาจารย์ได้นำต้นฉบับทั้ง ๓ ไปมอบให้พระสังฆราชและคณะสงฆ์
เมื่อคณะสงฆ์ได้ตรวจดูเปรียบเทียบกัน ก็ปรากฏว่าข้อความทั้ง ๓ ฉบับนั้นตรงกันหมด ก็สรรเสริญ
ในความสามารถของท่าน และได้มอบคัมภีร์อรรถกถาต่างๆ ให้พระพุทโธสภาจารย์แปลตามที่ท่าน
ประสงค์

คัมภีร์วิสุทธิมรรคที่แต่งโดยพระพุทโธสภาจารย์นี้เป็นคัมภีร์ที่สำคัญและสร้างชื่อเสียงให้แก่
ท่านมากที่สุด พระอรรถกถาจารย์ พระฎีกาจารย์ และพระอนุฎีกาจารย์ทั้งหลายได้ถือเอาคัมภีร์
วิสุทธิมรรคนี้เป็นหลักในการเขียนคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาของตน เชื่อกันว่า วิสุทธิมรรคนี้เป็น
คัมภีร์ที่แต่งได้ยอดเยี่ยมที่สุดในบรรดาวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ผู้แต่งคือพระพุทโธสภาจารย์
ได้สรุปย่อหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกเป็น ๓ หมวด คือ ศีล สมาธิ และ
ปัญญา และวิธีการแต่งก็เหมือนกับวิธีการเรียงความแก้กระทู้ธรรมของหลักสูตรนักธรรมและ
ธรรมศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณรและฆราวาสในปัจจุบัน คือ แต่งอธิบายขยายเนื้อความย่อให้
พิสดาร บทกระทู้ในคาถาที่คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีหารมอบให้แก่พระพุทโธสภาจารย์ก็คือ ไตรสิกขา
อันเป็นหลักธรรมสำคัญของพระพุทธศาสนา พระพุทโธสภาจารย์แต่งอธิบายขยายความกระทู้ได้
อย่างละเอียดและพิสดาร โดยการอ้างอิงข้อมูลต่างๆ จากพระไตรปิฎกและอรรถกถาต่างๆ มาสนับสนุน

^{๑๑๐} สิริวัฒน์ คำกันธา. พุทธศาสนาในอินเดีย. ๒๕๔๕. หน้า ๑๗๐ และดู พัทธ์ณี เต็งพลธา. ประวัติวรรณคดีบาลี. ๒๕๓๕.
หน้า ๑๗๖ เปรียบเทียบกัน.

การอธิบายความของตน และประมวลความรู้สำคัญโดยการจัดเอาหมวดธรรมที่ว่าด้วยศีลไว้ในหมวดที่ว่าด้วยศีล หมวดธรรมที่ว่าด้วยสมาธิรวมไว้ในหมวดที่ว่าด้วยสมาธิ และหมวดธรรมที่ว่าด้วยปัญญา ก็รวมไว้ในหมวดที่ว่าด้วยปัญญา ซึ่งแสดงว่าผู้แต่งเป็นผู้ที่มีความรู้แตกฉานในพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นอย่างดี ดังนั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงนับเป็นวิทยานิพนธ์ชิ้นเอกของพระพุทธโฆษาจารย์ทีเดียว และเป็นประมวลความรู้ความเข้าใจหลักธรรมของพระพุทธเจ้าในฝ่ายเถรวาทไว้อย่างสมบูรณ์ หรือว่าเป็น “บทสรุปของพระไตรปิฎกและอรรถกถาอย่างแท้จริง” ซึ่งในแต่ละเรื่องพระพุทธโฆษาจารย์ก็ได้กล่าวไว้อย่างละเอียดด้วยวิธีการต่างๆ ตามแบบการอธิบายของอรรถกถา มีอุปมาอุปไมย และเรื่องราวตัวอย่างประกอบอย่างชัดเจน และนับว่าเป็นคัมภีร์ที่มีคุณค่ามากเล่มหนึ่งของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท

ดังที่กล่าวแล้วว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคแบ่งเนื้อหาออกเป็น ๓ ส่วนใหญ่ๆ คือ

ส่วนที่ ๑ กล่าวถึงเรื่องศีล โดยเริ่มตั้งแต่อธิบายว่า ศีลคืออะไร มีความหมายว่าอย่างไร มีประโยชน์ต่อชีวิตเราอย่างไร มีกี่อย่าง มีอะไรเป็นอุปสรรค ควรรักษาศีลอย่างไร ตลอดจนกล่าวถึงเรื่องการประพฤติปฏิบัติของผู้ถือบวชด้วย

ส่วนที่ ๒ กล่าวถึงเรื่องสมาธิ ซึ่งก็เริ่มตั้งแต่การอธิบายว่า สมาธิคืออะไร มีความหมายเป็นอย่างไร มีกี่อย่าง อะไรเป็นอุปสรรคหรือทำให้สมาธิที่มีไม่พัฒนา วิธีและชนิดของการเจริญสมาธิ ซึ่งได้กล่าวอธิบายไว้อย่างละเอียดทุกแง่มุม ตลอดจนประโยชน์ของการฝึกสมาธิ

ส่วนที่ ๓ กล่าวถึงเรื่องปัญญา โดยเริ่มตั้งแต่อธิบายว่า อะไรคือความหมายของคำว่า ปัญญา ลักษณะของปัญญา ชนิดของปัญญา วิธีการเจริญปัญญา ความรู้และความเข้าใจเรื่องชีวิต ซึ่งมีขั้น ๕ เป็นองค์ประกอบ ความรู้และความเข้าใจเรื่องอายตนะ ๖ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ตรีสังข ๔ ปฏิจสมุปบาท วัฏจักรของการเกิด กฎอิทัปปัจจยตา กรรมและผลของกรรม กฎไตรลักษณ์ ลำดับขั้นของปัญญา ประโยชน์ของการเจริญปัญญา ความหลุดพ้นจากทุกข์ ฯลฯ

ในเนื้อหา ๓ ส่วนหลักของคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่กล่าวแล้วนี้ แบ่งย่อยเป็นบทๆ ได้ ๒๓ บท ซึ่งแต่ละบทมีหัวข้อย่อยๆ ดังนี้

บทที่ ๑ ศิลนิเทศ ว่าด้วยเรื่องศีลและการรักษาศีล อันเป็นเบื้องต้นของการปฏิบัติธรรม

บทที่ ๒ รูดังคนิเทศ ว่าด้วยเรื่องการทำเพ็ญสูงสุดควัตร การบำบัติความมักมากให้เบาบาง และการส่งเสริมศีลให้บริสุทธิ์ผุดผ่องเต็มที่ และมีประสิทธิภาพพอที่จะรองรับสมถกัมมัฏฐานต่อไป

บทที่ ๓ กัมมัฏฐานคณนิเทศ ว่าด้วยเรื่องกิจเบื้องต้น (บุพเพกิจ) ก่อนที่จะลงมือเจริญสมถกัมมัฏฐาน และวิธีการเรียนกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการอย่างใดอย่างหนึ่งตามอัธยาศัยของผู้ต้องการปฏิบัติ

บทที่ ๔ ปฐวิกสิณนิเทศ ว่าด้วยเรื่องการเจริญปฐวิกสิณกัมมัฏฐานโดยพิสดาร ซึ่งเป็นกสิณสมถกัมมัฏฐานประการแรก

บทที่ ๕ เสสกสิณนิเทศ ว่าด้วยการเจริญกัมมัฏฐานที่เหลือ ๙ อย่าง คือ อาไปกสิณ เคายิกสิณ วาโยกสิณ นิลกสิณ ปิตกสิณ โฉนิตกสิณ โอหาคกสิณ อาโลกสิณ และอากาศกสิณ

บทที่ ๖ อสุกกัมมัฏฐานนิเทศ ว่าด้วยการเจริญอสุกกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ คือ อสุกมาตกะ (ซากศพที่เน่าพองขึ้นอีต) วิมัลลกะ (ซากศพที่มีสีเขียวคล้ำคละด้วยสีต่างๆ) วิปุพพะกะ

(ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลเยิ้มอยู่) วิจฉิททกะ (ซากศพที่ขาดเป็น ๒ ท่อน) วิกขายิตกะ (ซากศพที่ถูกสัตว์จิกทิ้งก่ดกิม) วิกขิตตกะ (ซากศพที่หลุดขาดกระจุยกระจาย) หตวิกขิตตกะ (ซากศพที่ถูกสับฟันเป็นท่อนๆ กระจายออกไป) โลहितกะ (ซากศพที่มีเลือดไหลเยิ้มอยู่) ปุฬุวะกะ (ซากศพที่มีหนอนยั้วเยี้ยะอยู่) และจัญญิกะ (ซากศพที่เหลืออยู่แต่ร่างหรือท่อนกระดูก)

บทที่ ๗ ฉอนุสสตินิเทศ ว่าด้วยการเจริญอนุสสติก็มีมัญฐาน ๖ ประการแรก คือ พุธานุสสติ อัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลानุสสติ จากานุสสติ และเทวดานุสสติ

บทที่ ๘ เสซานุสสตินิเทศ ว่าด้วยเรื่องการเจริญอนุสสติก็มีมัญฐานอีก ๔ ประการที่เหลือ คือ มรณัสสติ กายคตาสติ อานาปานัสสติ และอุปสมานุสสติ

บทที่ ๙ พรหมวิหารนิเทศ ว่าด้วยเรื่องการเจริญพรหมวิหารก็มีมัญฐาน ๔ ประการ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา

บทที่ ๑๐ อารูปนิเทศ ว่าด้วยเรื่องการเจริญอารูปก็มีมัญฐาน ๔ ประการ คือ อากาธานัญญาตนะ วิญญานัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ และเนวสัญญานาสัญญาตนะ

บทที่ ๑๑ สมာธินิเทศ ว่าด้วยการเจริญปฏิบัตินุสสติกัมมัฏฐานและจตุราตฺตวัตถานกัมมัฏฐาน อันเป็นกัมมัฏฐานหมวดสุดท้ายของกัมมัฏฐาน ๔๐ ตามหลักพุทธศาสนา

บทที่ ๑๒ อิทธิวินิเทศ ว่าด้วยเรื่องการแสดงฤทธิ์ต่างๆ ๑๐ ประการ มีการอธิษฐานเทีร์เป็นต้น ซึ่งสามารถอธิษฐานให้เป็นไปได้ อันเป็นผลสำเร็จมาจากการเจริญสมถกัมมัฏฐานที่ทำได้เต็มที่แล้ว

บทที่ ๑๓ อภิญญานิเทศ ว่าด้วยเรื่องอภิญญา ๖ ประการ คือ (อิทธิวิชาหรืออิทธิวิธี) ทิพโอสถ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติ ทิพจักขุ และอาสวักขยญาณ อันเป็นผลมาจากการเจริญสมถกัมมัฏฐาน

บทที่ ๑๔ ชันธนิเทศ ว่าด้วยเรื่องขันธ ๕ อันเป็นภูมิหรืออารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐานหมวดแรก

บทที่ ๑๕ อายตนะธาตุนิเทศ ว่าด้วยเรื่องอายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๔ อันเป็นภูมิหรืออารมณ์วิปัสสนากัมมัฏฐานหมวดที่ ๒ และ ๓ ตามลำดับ

บทที่ ๑๖ อินทริย-สังขนิเทศ ว่าด้วยเรื่องอินทริย ๒๒ และอริยสัง ๔ อันเป็นภูมิหรืออารมณ์วิปัสสนากัมมัฏฐานหมวดที่ ๔ และ ๕ ตามลำดับ

บทที่ ๑๗ ปัญญาภูมินิเทศ ว่าด้วยเรื่องปัจจุจสมุปบาท ๑๒ อันเป็นภูมิหรืออารมณ์วิปัสสนากัมมัฏฐานหมวดสุดท้าย

บทที่ ๑๘ ทิฏฐิวิสูทธานิเทศ ว่าด้วยเรื่องการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานถึงขั้นทิฏฐิวิสูทธิ คือเห็นสภาวธรรมด้วยภาวนาปัญญา ได้แก่ เห็นรูป-นามตามความเป็นจริง อันเป็นการก้าวเข้าสู่วิปัสสนาขั้นต้น

บทที่ ๑๙ กังขาวิตรณวิสูทธานิเทศ ว่าด้วยเรื่องการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานถึงขั้นสิ้นความสงสัยในสภาวธรรมคือนาม-รูป อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพราะได้เห็นรูป-นามพร้อมทั้งเหตุปัจจัยด้วยภาวนาปัญญา

๑. สมันตปาสาทิกา

คัมภีร์สมันตปาสาทิกาเป็นอรรถกถาแก่พระวินัยปิฎกทั้ง ๕ คัมภีร์ คือ อาทิกัมมิกะ ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค และปริวาร หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ก็คือ ภิกขุวิภังค์ ภิกขุณีวิภังค์ มหาวรรค จุลวรรค และปริวาร นัยว่าพระพุทธโฆสจารย์ได้แต่งอรรถกถาที่ชื่อว่า สมันตปาสาทิกานี้ก่อนกว่าอรรถกถาคัมภีร์อื่นๆ ทั้งหมด เหตุเพราะเชื่อว่าพระวินัยเป็นรากแก้ว เป็นรากฐานของพระพุทธศาสนาและศรัทธาของชาวพุทธ ท่านได้แต่งอรรถกถานี้ตามคำอาราธนาให้แต่งของพระพุทธสิริ^{๑๑๑} ที่เมืองอนุราชปุระ ในประเทศลังกา ขณะพำนักอยู่ในปราสาทที่อุบาสกผู้มีชาติตระกูลสูงนามว่า มหานิคมนลามิสร้างไว้ ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของวัดมหาวิหาร ในรัชสมัยของพระเจ้าสิริบาล (คือ พระเจ้า-มahanama) ราชพุทธศักราช ๙๗๒-๙๗๓ คือ ท่านเริ่มแต่งเมื่อปีที่ ๒๐ แห่งการครองราชย์ของพระเจ้าสิริบาล และไปแล้วเสร็จเอาเมื่ออย่างเข้าปีที่ ๒๑^{๑๑๒}

พระพุทธโฆสจารย์ได้ศึกษาอรรถกถาภาษาสิงหลทั้ง ๓ คัมภีร์นี้ คือ มหาอรรถกถา มหาปัจจรี และภุรณี กับท่านพระพุทธมิตตะในวัดมหาวิหาร และท่านก็แต่งอรรถกถาสมันตปาสาทิกานี้ โดยเอาคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นโครงร่าง และนำเอาข้อวินิจฉัยต่างๆ ในคัมภีร์อรรถกถามหาปัจจรี และภุรณี ตลอดจนคัมภีร์อรรถกถาอื่นๆ เช่น อังถอรรถกถา สังเขปอรรถกถา (บทสรุปย่อของอรรถกถามหาปัจจรี) และอรรถกถาปัจจรีมาประกอบในการเขียนอรรถกถาสมันตปาสาทิกานี้ของท่าน ทักษะความคิดเห็น (Opinions) ของพระเถระที่แสดงทัศนะไว้ในยุคนั้นในเรื่องเกี่ยวกับพระวินัยที่พระพุทธโฆสจารย์นำมากล่าวอ้างประกอบในอรรถกถาสมันตปาสาทิกาน้อยๆ ก็คือ ทักษะของท่านพระมหาปุทฺถ และพระมหาสุมมะ

เนื้อหาของคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อาจแบ่งย่อย ออกเป็น ๒ ส่วน คือ

๑) ส่วนที่ว่าด้วยเนื้อหาหลัก (Principal Contents) ที่เกี่ยวกับพระธรรมวินัย คือ ส่วนเนื้อหาสาระของคัมภีร์ที่ว่าด้วยเรื่องต่างๆ เช่น

(๑) มูลเหตุทำสังคายนา (Buddhist Council) ครั้งที่ ๑

(๒) การคัดเลือกพระอรหันต์ ๕๙๙ องค์เพื่อเข้าร่วมทำสังคายนา

(๓) การทำสังคายนาไม่อาจจะเป็นไปได้หากขาดพระอานนท์ และภิกษุทั้งหลายขอให้เลือกท่านเข้าร่วมทำสังคายนาด้วย

(๔) สถานที่ทำสังคายนา

(๕) พระอานนท์ปิดกวาดพระคันธกุฎี และอื่นๆ

(๖) มหาวิหาร ๑๘ แห่งในกรุงราชคฤห์

(๗) ราชูปถัมภ์กิจสงฆ์ทุกอย่าง เช่น ทรงให้สร้างปะรำพิธีเพื่อประชุมทำสังคายนา

เป็นต้น

^{๑๑๑} ปฐมสมันตปาสาทิกาแปล. ฉบับแปลของมหาบัณฑิต. ๒๕๒๕. หน้า ๓.

^{๑๑๒} ปฐมสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย ปริวารวินยมนา. ฉบับแปลของมหาบัณฑิต. ๒๕๒๕. หน้า ๙๙๖-๙๙๗.

- (๘) การประชุมสงฆ์ การบูชา วิถีชนา สาธยายพระวินัยและพระธรรม
- (๙) การรวบรวมและแบ่งพระธรรมวินัยออกเป็นหมวดๆ เป็นปิฎกได้ ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก
 - (๑๐) การสังคายนาครั้งที่ ๒, ๓ และ ๔
 - (๑๑) การสืบต่อรักษาพระวินัยเรื่อยมาจนถึงสังคายนาครั้งที่ ๓ และต่อมา
 - (๑๒) ชีวิตประวัติของพระโมคคัลลีบุตร ติลสเถระ ประธานทำสังคายนาครั้งที่ ๓
 - (๑๓) พระราชประวัติของพระเจ้าอโศกมหาราช
 - (๑๔) การส่งพระธรรมทูตไปประกาศศาสนาต่างประเทศ ๙ สาย
 - (๑๕) อธิบายเรื่องพระพุทธรูป ๙
 - (๑๖) อธิบายเรื่องฉานและองค์ฉาน
 - (๑๗) ความสำคัญของวัชชีภูมิ (แผ่นดินที่อยู่ของชาววัชชี) และชาววัชชีบุตร
 - (๑๘) ชนิดต่างๆ ของการตั้งครมภ์ตามทศนะพุทธ
 - (๑๙) เรื่องราวของปามหาวัน เมืองเวสาลี
 - (๒๐) ความสำคัญของท่าภูกำจนะ
 - (๒๑) เรื่องราวของฎาการศาลา ปามหาวัน เมืองเวสาลี
 - (๒๒) อธิบายเรื่องสติ สมาธิ ปฏิสัมภีทา จิต วิญญาณ อินทรีย์
 - (๒๓) อธิบายเรื่องอาบัติต่างๆ เช่น ปาราชิก สังฆาทิเสส เป็นต้น ทั้งของภิกษุ และภิกษุณี

๒) เนื้อหาสาระส่วนที่เป็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ต่างๆ เช่น ประวัติของพระเจ้าอโศกมหาราช ประวัติของพระเจ้าอชาตศัตรู ตลอดจนพระเจ้าอุทัยกัททะ พระเจ้าอนุรุทร และพระเจ้านมุตตะ ซึ่งเป็นกษัตริย์ปกครองแคว้นมคธ ประวัติการเกิดข้าวยาก หนักแพงในเมืองเวรัญชา เป็นต้น ในส่วนที่ให้ข้อเท็จจริงทางภูมิศาสตร์ คัมภีร์สมันตปาสาทิกายังได้พูดถึงชัยภูมิที่ตั้งเมืองต่างๆ เช่น เมืองกุสินารา เมืองจัมปา เมืองสาวัตถี ดินแดนสุวรรณภูมิ เป็นต้น

๒. กังขาวิตรณี

คัมภีร์กังขาวิตรณี ซึ่งมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มาติกกัฏฐกถา เป็นอรรถกถาพระปาฏิโมกข์ คำว่า มาติกา ในคำว่า มาติกกัฏฐกถา ก็คือ หัวข้อที่เป็นเนื้อหา (texts) แห่งอาบัตินิตต่างๆ ของภิกษุและภิกษุณี ในวิกังคทั้ง ๒ คือ ภิกขุวิกังคและภิกขุณีวิกังคที่มาในพระปาฏิโมกข์

คัมภีร์พระปาฏิโมกข์นี้เป็นคัมภีร์เล่มหนึ่งของพระวินัยปิฎก ซึ่งถือว่าเก่าแก่ที่สุดของปิฎกฝ่ายบาลี แบ่งเนื้อหาออกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่หนึ่งว่าด้วยศีล ๒๒๗ ของภิกษุ คือ ปาราชิก ๔ สังฆาทิเสส ๑๓ อนินยต ๒ นิสสัคคียปาจิตตีย์ ๓๐ ปาจิตตีย์ ๙๒ ปาฏิเทสนียะ ๔ เสขียวัตร ๗๕ และอธิกรณสมณะ ๗

ส่วนที่สองว่าด้วยศีล ๓๑๑ ของภิกษุณี คือ ปาราชิก ๔ สังฆาทิเสส ๑๗ นิสสัคคียปาจิตตีย์ ๓๐ ปาจิตตีย์ ๑๖๖ ปาฏิเทสนียะ ๔ เสขียวัตร ๗๕ และอธิกรณสมณะ ๗

คิดที่มากในพระปาฏิโมกข์นี้ ภิกษุและภิกษุณีต้องประชุมสวดกันในสีมาทุกกึ่งเดือน (๑๕ วัน) โดยมีภิกษุ/ภิกษุณีรูปหนึ่งเป็นผู้สวดปากเปล่า ภิกษุ/ภิกษุณีรูปหนึ่งเป็นผู้คอยตรวจทานตามคัมภีร์พระปาฏิโมกข์ว่าถูกต้องหรือไม่ ส่วนภิกษุ/ภิกษุณีที่ประชุมกันอยู่ที่เหลือนั่งฟังด้วยความสงบ สอบทานศีลของตนไปด้วยว่า คนมีศีลบกพร่องในข้อใดบ้าง จะได้แสดงอาบัติสำรวมระวังไม่ทำ ไม่พูด ไม่คิดในสิ่งที่ผิดศีลของตนต่อไป

คัมภีร์อรรถกถากังขาวิตรณีนี้นี้เป็นคู่มือฉบับย่อของพระวินัยธรสำหรับใช้วินิจฉัยอธิกรณ์แก่พระภิกษุและภิกษุณี นัยว่าพระพุทธโฆสจารย์แต่งคัมภีร์อรรถกถานี้ตามคำอาราธนาของพระโสมนเถระ^{๑๔} แต่ บิมาลา เซอร์น ดอร์ มีทัศนะตรงข้าม โดยเขากล่าวว่า คัมภีร์นี้พระพุทธโฆสจารย์แต่งขึ้นเอง ในช่วงเวลาระหว่างพุทธศักราช ๗๕๓-๗๗๕ (ค.ศ. ๑๑๐-๑๓๒)^{๑๕}

๒๐.๓ คัมภีร์อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก

พระพุทธโฆสจารย์ได้แต่งคัมภีร์อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎกไว้ ๔ คัมภีร์ คือ

๑. สุมังคลวิลาสินี

คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี เป็นอรรถกถาที่หมินกาย พระสูตรตันตปิฎก พระพุทธโฆสจารย์แต่ง คัมภีร์อรรถกถาสุมังคลวิลาสินีนี้ขึ้นตามคำอาราธนาของพระทาสุนาคเถระ ซึ่งมีตำแหน่งหน้าที่เป็นพระสังฆเถระ (หัวหน้าสงฆ์หรือเจ้าอาวาส) อยู่ที่สุมังคลปริเวณ สันนิษฐานกันว่า พระพุทธโฆสจารย์อาจตั้งชื่อคัมภีร์นี้ตามสถานที่อยู่ของพระทาสุนาคเถระรูปนี้ก็ได้ แต่ท่านไฮสการ์ ฟอน ฮินูเบอร์ (Oskar von Hinuber) มิได้กล่าวเป็นเชิงสันนิษฐาน แต่ยืนยันชัดเจนทีเดียวว่า คัมภีร์อรรถกถาสุมังคลวิลาสินีตั้งชื่อตามสถานที่ คือ สุมังคลปริเวณ อันเป็นสถานที่ที่พระทาสุนาคเถระผู้อาราธนาให้ท่านพระพุทธโฆสจารย์เขียนอรรถกถานี้อาศัยอยู่^{๑๖}

คัมภีร์อรรถกถาสุมังคลวิลาสินีนี้ นอกจากจะเป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาในทางอรรถาธิบายขยายความพระสูตรขนาดยาวต่างๆ ในที่หมินกายแล้ว ยังเป็นคัมภีร์ที่ให้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์และนิทานพื้นบ้าน (folklore) ให้อย่างมากมาย และคาบเกี่ยวไปด้วยเรื่องเล่าต่างๆ เกี่ยวกับประวัติศาสตร์อินเดียในด้านสังคม การเมือง ปรัชญา และศาสนาในยุคของพระพุทธเจ้า ภาพอันมีชีวิตชีวาของการกีฬาและสันทนาการของผู้คน ตลอดจนข้อมูลทางภูมิศาสตร์และอื่นๆ อันทรงคุณค่าในสมัยโบราณ ขอบกตัวอย่างมากกล่าวในที่นี้สักเล็กน้อย เช่น

(๑) ประวัติการแต่งอรรถกถา

(๒) เหตุเกิดและประเภทของพระสูตร ๔ อย่าง คือ ๑) กัลดัคคมาลัย พระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสตามอัชฌาสัยของพระองค์ ๒) ปรีชฌมาลัย พระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสตาม

^{๑๔} G.P. Malalasekera, op.cit., Vol. I A-DH, p. 475, under the term the "Kankhāvitarani": สุภาพรรณ ณ บางช้าง, อ้างแล้ว, หน้า ๑๗๕.

^{๑๕} Binals Churn Law, op.cit., p. 410.

^{๑๖} Oskar von Hinuber, op.cit., p. 113.

อัครมหาเสนาบดีคนอื่น ๓) ปุจฉาวิสัทธิกา พระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสตอบคำถามของผู้มาขุดถาม และ ๔) อัถตถูปปัตติกะ พระสูตรที่ตรัสเมื่อมีเรื่องเกิดขึ้น แล้วพระพุทธเจ้าเองตรัสถึงหรือมีคนทูลให้ตรัส

(๓) ชื่อปฏิบัติในชีวิตประจำวันของพระภิกษุ

(๔) เหตุผลและคำอธิบายในการเรียกพระพุทธเจ้าว่า พระตถาคต

(๕) พุทธกิจหรือหน้าที่ในแต่ละวัน ๕ ประการของพระพุทธเจ้า คือ ๑) หน้าที่ในเวลาก่อนฉันภัตตาหารเช้า ๒) หน้าที่ในเวลาหลังฉันภัตตาหารเช้า ๓) หน้าที่ในเวลาจำศีลแห่งปฐมยาม ๔) หน้าที่ในเวลาจำศีลแห่งมัชฌิมยาม และ ๕) หน้าที่ในเวลาจำศีลแห่งปัจจุฉิมยาม

(๖) เหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์

(๗) ประวัติบุคคลต่างๆ ที่ร่วมสมัยกับพระพุทธเจ้า เช่น หมอชีวกโกมารภักจ์ ติสสสามเณร พราหมณ์ไปกษรลาคี และอัมพัฏฐมาณพ เป็นต้น

(๘) ประวัติและแผนการปลงพระชนม์พระบิดาของพระเจ้าอชาตศัตรูเพื่อชิงบัลลังก์ และพฤติกรรมความรักแท้ของพระนางเวเทหิที่มีต่อพระเจ้าพิมพิสาร พระสวามีในคุก

(๙) คำพรรณนาถึงภูมิศาสตร์ของสถานที่ต่างๆ เช่น แคว้นอังคะ ทักขิณาปถะ (Deccan) วัดโฆสิตาราม แคว้นโกศล เมืองราชคฤห์ เป็นต้น

๑๐) คำนิยามศัพท์ต่างๆ เช่น อทินนาทาน มุสาวาท ฆรุตวาท ราชา จุตศีล มัชฌิมศีล มหาศีล เป็นต้น

๑๑) ธรรมเนียมปฏิบัติกาถ่องจำคัมภีร์ที่หมินกาย

๒. ปปัญจสุทนี

คัมภีร์ปปัญจสุทนี เป็นอรรถกถามัชฌิมนิกาย พระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆสจารย์แต่ง คัมภีร์อรรถกถานี้ขึ้นตามคำอาราธนาของพระพุทธมิตตเถระ นัยว่าท่านพระพุทธมิตตเถระนี้เป็นเพื่อนของพระพุทธโฆสจารย์ ที่เคยอาศัยอยู่ร่วมวัดเดียวกันกับท่านที่มยุรปุฏฐานะในอินเดียตอนใต้

คัมภีร์อรรถกถापปัญจสุทนีนี้ นอกจากจะเป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาในทางอธิบายขยายความเนื้อหาธรรมะต่างๆ ในพระสูตรขนาดกลางในมัชฌิมนิกายแล้ว ยังเป็นคัมภีร์ที่ให้ข้อมูลรายละเอียดทางประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ต่างๆ และอื่นๆ ด้วย ยกตัวอย่างเช่น

(๑) ประวัติของพระเจ้ามหาพันธุมิในกรุงชนบท และอาณาภาพแห่งจักรวรรดิของพระองค์

(๒) ประวัติความเป็นมาของเมืองสาวัตถี

(๓) ภูมิศาสตร์ของเทือกเขาหิมาลัย เมืองเวสาลี เมืองราชคฤห์ วัดโฆสิตาราม

(๔) ข้อมูลเกี่ยวกับภาษาของคนในภาคใต้ของอินเดีย ๒ ภาษา คือ ภาษาทมิฬ ซึ่งเป็นภาษาพูดของชาวทมิฬในรัฐทมิฬนาฑู และภาษาอันธระ (ภาษาเตลุก) ของชาวอันธระในรัฐอันธระประเทศ แห่งอินเดียใต้ปัจจุบัน

(๕) ภูมิศาสตร์ของแม่น้ำต่างๆ ในอินเดีย คือ แม่น้ำคงคา ยมุนา ทาหูกา สุนทรিকা สรัสตี และพหุมตี

๓. สวรรคตปกาสินี

คัมภีร์สวรรคตปกาสินี เป็นอรรถกถาสังยุตตนิกาย พระสุตตันตปิฎก ซึ่งแต่งโดยพระพุทธโฆษาจารย์ตามคำอาราธนาของพระ (ภัททันต) ไซติปาละ คัมภีร์อรรถกถาสวรรคตปกาสินีกล่าวไว้ว่า พระพุทธโฆษาจารย์กับพระไซติปาละรูปที่อาราธนาให้แต่งคัมภีร์อรรถกถานี้เคยอาศัยอยู่ร่วมวัดเดียวกันที่เมืองกาญจิปูระทางตอนใต้ของอินเดีย

คัมภีร์อรรถกถาสวรรคตปกาสินี นอกจากจะเป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหาในทางอรรถาธิบายขยายความเนื้อหารธรรมะในพระสูตรต่างๆ ในสังยุตตนิกายแล้ว ยังเป็นคัมภีร์ที่ให้ข้อมูลรายละเอียดอื่นๆ อีกมาก ยกตัวอย่างเช่น

- (๑) พุทธะ ๔ ประเภท คือ ๑) สัพพัญญูพุทธะ ๒) บัณฑิตพุทธะ ๓) จตุลัจจุพุทธะ และ ๔) สุตพุทธะ
- (๒) พระเวท ๕ คือ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท อถรรพเวท และอิติहाส

๔. มโนรทปุรณี

คัมภีร์มโนรทปุรณี เป็นอรรถกถาอังคุตตรนิกาย พระสุตตันตปิฎก ซึ่งแต่งโดยพระพุทธโฆษาจารย์ตามคำอาราธนาของพระ (ภัททันต) ไซติปาละและพระชีวกะ^{๓๓} สันนิษฐานกันว่า พระไซติปาละรูปนี้น่าจะเป็นรูปเดียวกับพระไซติปาละรูปที่อาราธนาให้พระพุทธโฆษาจารย์แต่งอรรถกถาสวรรคตปกาสินี (อรรถกถาสังยุตตนิกาย) ซึ่งเคยอยู่ร่วมวัดเดียวกันกับพระพุทธโฆษาจารย์ที่เมืองกาญจิปูระทางตอนใต้ของอินเดีย ส่วนพระชีวกะเป็นพระที่อยู่ร่วมวัดกับพระพุทธโฆษาจารย์ขณะอยู่ที่วัดมหาวิหารในลังกา

คัมภีร์อรรถกถามโนรทปุรณี นอกจากจะกล่าวถึงหลักธรรมต่างๆ เช่น ทุภี โภฆณังคปฏิสัมภิตา ๔ แล้ว ยังมีเนื้อหา กล่าวถึงประวัติสาวกและสาวิกาสำคัญๆ ทั้งที่เป็นภิกษุ ภิกษุณี และอุบาสก อุบาสิกาไว้เกือบทั้งหมด โดยเฉพาะผู้ที่ได้รับยกย่อง (เอตทัคคะ) จากพระพุทธเจ้าในด้านต่างๆ และกล่าวถึงชื่อสถานที่ต่างๆ ที่พระพุทธเจ้าเคยเสด็จไปจำพรรษาตลอดช่วงเวลา ๔๕ พรรษาแห่งพระชนม์ชีพของพระองค์ ดังจะประมวลมาแสดงดังนี้

พรรษาที่ ๑	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน
พรรษาที่ ๒-๔	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	เมืองราชคฤห์
พรรษาที่ ๕	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	เมืองเวสาลี
พรรษาที่ ๖	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	มังกุลบรพต
พรรษาที่ ๗	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	ดาวดึงส์เทวโลก
พรรษาที่ ๘	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	เขาสกลวัน ไกล้วภูเขาสูงสูมวรรคิรี
พรรษาที่ ๙	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	เมืองโกสัมพี
พรรษาที่ ๑๐	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	ป่าปาลิไลยกะ

^{๓๓} G.P. Malalasekera, op.cit., Vol. II N-H, p. 442, under the term "Mahorathapūraṇī".

พรรษาที่ ๑๑	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	เมืองนาฬิ
พรรษาที่ ๑๒	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	เมืองเวรัญชา
พรรษาที่ ๑๓	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	จาลิยบรรพต
พรรษาที่ ๑๔	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	วัดเชตวัน ใกล้เมืองสาวัตถี
พรรษาที่ ๑๕	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	เมืองกบิลพัสดุ์
พรรษาที่ ๑๖	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	เมืองอาฬวี
พรรษาที่ ๑๗	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	เมืองราชคฤห์
พรรษาที่ ๑๘-๑๙	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	จาลิยบรรพต
พรรษาที่ ๒๐	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	เมืองราชคฤห์
พรรษาที่ ๒๑-๔๕	เสด็จจำพรรษาอยู่ที่	วัดเชตวัน หรือวัดบุพพาราม ใกล้เมืองสาวัตถี

๕. ปรมัตถโชติกา

คัมภีร์ปรมัตถโชติกา เป็นอรรถกถาพุทธทศปาฐะและอรรถกถาสุตตนิบาต แห่งพุทธทศนิกาย พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์คัมภีร์วงศ์และคำบันทึกตอนท้ายของอรรถกถาทั้ง ๒ กล่าวไว้ชัดเจนตาม ประเพณีที่เชื่อกันมาว่า พระพุทธโฆสาคจารย์เป็นผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถาทั้ง ๒ นี้ แต่กระนั้นก็ยังมึ นักปราชญ์หลายท่านสงสัยว่า ใครเป็นผู้แต่งอรรถกถาทั้ง ๒ กันแน่ น่าจะไม่ใช่งานที่พระพุทธโฆสาคจารย์ พระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่เขียน แต่น่าจะเป็นผลงานซึ่งเขียนขึ้นโดย “พระอรรถกถาจารย์องค์อื่นที่ชื่อว่าพุทธโฆสเหมือนกัน”^{๑๑}

อรรถกถापรมัตถโชติกาที่แกพุทธทศปาฐะ (Paramatthajotikā I) เริ่มต้นด้วยการจำแนกแยกแยะ ปิฎกทั้ง ๓ ย่อย ในฐานะที่เป็นอรรถกถาแรกของพุทธทศนิกายก่อน ต่อด้วยการอธิบายคำว่า นิกาย ซึ่งจะแตกต่างกับอรรถกถาของทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย

อรรถกถापรมัตถโชติกาที่แกสุตตนิบาต (Paramatthajotikā II) เริ่มต้นด้วยตารางเนื้อหาของ สุตตนิบาต ตอนที่อธิบายความในมงคลสูตร ได้อธิบายความหมายของคำว่า เอมมุเม สุตฺ ให้อย่าง ละเอียด

คัมภีร์อรรถกถापรมัตถโชติกา นี้ ก็เช่นเดียวกับคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆสาคจารย์ทุกคัมภีร์ ให้ข้อมูลเรื่องราวต่างๆ ไว้มากมาย เช่น ตำนานกำเนิดของชาติพันธุ์ของคนบางเผ่า ประวัติศาสตร์ อินเดียยุคโบราณในด้านการเมืองและศาสนา และอื่นๆ ยกตัวอย่างเช่น

(๑) ตำนานกำเนิดของพวกลิจจวี

(๒) การจำศีลของท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีที่วัดเชตวัน มหาวิหาร ๑๘ แห่งในเมืองราชคฤห์ ถ้ำสัตตบรรณคูหา คยาสิละ แม่น้ำคงคา อุบาสิ มหาภัสสะปะ อานันทะ วิสาขา อัมมทินนา และมัลลิกา

(๓) เมืองกบิลพัสดุ์ เมืองเวสาลี เจ้าลิจจวี แคว้นมคธ พระเจ้าทิมทิสาร มหาโควินทะ

^{๑๑} ชมร โสภณวิเชษฐวงศ์ (ผู้แปล). อ้างแล้ว. หน้า ๔๕.

๒. ชาตภัฏฐกถา

คัมภีร์ชาตภัฏฐกถา เป็นอรรถกถาชาดก แห่งขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก นัยว่า พระพุทธโฆสจารย์แต่งคัมภีร์อรรถกถาชาดกนี้ตามคำอาราธนาของพระเถระ ๓ รูป คือ พระอติตทัตสีเถระ พระพุทธมิตตะ และพระพุทธทเวระ สำหรับพระพุทธทเวระรูปสุดท้ายนั้น กล่าวกันว่า ท่านสังกัดอยู่ในนิกายมหายานนิกายนี้ แสดงว่า พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทและนิกายมหายานจะคงจะไม่รังเกียจเดียวกันและกัน อย่างน้อยที่สุดก็ยกที่แต่งคัมภีร์นี้ คัมภีร์อรรถกถาชาดกนี้ ซึ่งเขียนขึ้นตามแบบของมหาวิหาร เป็นงานที่สำคัญมากคัมภีร์หนึ่งที่ว่าด้วยเรื่องราวพระชาติในอดีตของพระพุทธเจ้าขณะเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศ เป็นเรื่องราวต่างๆ แบบร้อยแก้วที่แต่งเพิ่มเข้ามา เพื่ออธิบายเนื้อความชาดก ซึ่งเป็นคาถาล้วนๆ ตั้งแต่ ๑ คาถาไปจนถึงเกินกว่า ๔๐ คาถา ซึ่งเข้าใจยาก และไม่มีคำอธิบายเป็นเรื่องราวแบบร้อยแก้วอยู่เลย การศึกษาเรื่องชาดกในพระพุทธศาสนาปัจจุบัน อาศัยคัมภีร์อรรถกถานี้เป็นหลักมากกว่าเรื่องชาดกในขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก

เรื่องชาดกมีทั้งสิ้น ๕๔๗ เรื่องในคัมภีร์อรรถกถาชาดก และแต่ละเรื่องประกอบไปด้วยส่วนสำคัญ ๕ ส่วน คือ

- ๑) ปัจจุบันวัตถุ : เรื่องปัจจุบัน ซึ่งจะเริ่มตั้งแต่พวกภิกษุสนทนากันแบบสัมมนาในโรงธรรมถึงเรื่องบุคคลและกรรมของเขาในชาดก จนถึงพระพุทธเจ้าทรงทราบเรื่องเสด็จมาตรัสเทศนา
- ๒) อดีตวัตถุ : เรื่องในอดีต ของบุคคลคนนั้นๆ ที่พระพุทธเจ้าตรัสถึง
- ๓) คาถา : คาถาที่จะมีปรากฏทั้งในเรื่องส่วนที่เป็นปัจจุบันและอดีต
- ๔) เวชยาภรณ์ : คำอธิบายขยายความคาถาชนิดคำต่อคำ
- ๕) สนิมธาน : คำสรุปประมวลเรื่องราว หรือชื่อของบุคคลในอดีตที่มาก่อเกิดเป็นพระพุทธเจ้าและบุคคลชื่อต่างๆ ในเรื่องปัจจุบัน

พระพุทธโฆสจารย์ ผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถาชาดก ได้กล่าวถึงวิธีการแต่งที่ท่านกำหนดไว้ในส่วนที่เป็นหัวข้อธรรมในชาดกนั้น ท่านพยายามที่จะแสดงให้เห็นให้อ่านเข้าใจง่าย ๆ ว่า ๑) ใครกล่าว ๒) กล่าวที่ไหน ๓) กล่าวเมื่อไร และ ๔) กล่าวเพื่อประโยชน์อะไร และก็เพื่อที่จะอธิบายข้อความธรรมตามแนวที่กล่าว แล้วก็แสดงนิทานทั้ง ๓ คือ

๑) ทูเรนิทาน (นิทานในที่ไกล) คือ การเริ่มเรื่องราวของพระมหาสัตว์ตั้งแต่บำเพ็ญบารมีแทบพระบาทของพระที่บังกรพระพุทธเจ้า จนกระทั่งถึงจุดจากพระชาติเป็นพระเวสสันดรแล้วทรงบังเกิดในดุสิตเทวโลก

๒) อวิทูเรนิทาน (นิทานที่ไม่ไกล) คือ เรื่องราวตั้งแต่พระมหาสัตว์จุติจากดุสิตเทวโลก จนถึงได้ตรัสรู้พระสัมโพธิญาณ ณ โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ แขวงอุรุเวลาเสนานิคม แคว้นมคธ

๓) สันติเกนิทาน (นิทานในที่ใกล้) คือ เรื่องราวตั้งแต่ตรัสรู้แล้ว เสด็จไปประทับ ณ นิคม ขนบท และราชธานีต่างๆ แล้วแสดงพระธรรมเทศนาและทรงบัญญัติพระวินัย ประดิษฐานพระศาสนาไว้อย่างมั่นคงในชมพูทวีป จนถึงเสด็จดับขันธปรินิพพานที่สาละวัน แขวงกุสินารา แคว้นมัลละ

คัมภีร์อรรถกถาชาดกนี้ ชาวพุทธในประเทศไทยเชื่อกันตามประเพณีค่อนข้างสนิทใจว่าเป็นผลงานชิ้นหนึ่งของพระพุทธโฆสาจารย์ แต่สำหรับนักปราชญ์ชาวต่างประเทศบางท่าน เช่น วิลเฮล์ม ไกเกอร์ (Wilhelm Geiger)^{๖๖} กล่าวว่า คัมภีร์นี้ไม่แน่ว่าจะเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ มันอาจจะเป็ผลงานของพระชาวลังกา รูปใดรูปหนึ่งซึ่งร่วมสมัยกับพระพุทธโฆสาจารย์ก็ได้ หรือบางครั้งให้เหตุผลในการโต้แย้งว่า คัมภีร์อรรถกถาชาดกอาจแต่งขึ้นโดยพระภิกษุอีกรูปหนึ่งมีที่ชื่อว่า พระพุทธโฆสะเหมือนกัน เนื่องจากลีลาการเขียน (style) คัมภีร์อรรถกถานี้ แตกต่างกันมาจากคัมภีร์อรรถกถาอื่นๆ ที่เขียนโดยพระพุทธโฆสาจารย์ซึ่ง เป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่^{๖๗} แต่ท่าน อานันท์ เกาศัลยณะ (Anand Kausalyayana) นักปราชญ์ชาวอินเดีย^{๖๘} ยืนยันว่า คัมภีร์อรรถกถาชาดกเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ ซึ่งเขียนขึ้นตามคำอาราธนาของพระเถระ ๓ รูป คือ พระอัสถัสสีเถระ พระพุทธมิตตะ และพระพุทธทเวระ ที่กล่าวแล้ว

๗. รัชมปัทมรุกถา

คัมภีร์รัชมปัทมรุกถา เป็นอรรถกถาธรรมบท แห่งขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก ตอนท้ายของคัมภีร์อรรถกถานี้กล่าวไว้ว่า พระพุทธโฆสาจารย์เขียนคัมภีร์อรรถกถานี้ขึ้นตามคำอาราธนาของพระกุมารกัสสปะ ขณะอยู่ ณ ที่วัดหรือที่พัก (residence) ซึ่งสร้างโดยพระบรมราชาูปถัมภ์ของพระเจ้าสิริวิภู เข้าใจว่าเป็นอีกพระนามหนึ่งของพระเจ้ามหานามะ คัมภีร์อรรถกถานี้นัยว่าแต่งขึ้นหลังคัมภีร์อรรถกถาชาดก^{๖๙}

ความเชื่อมั่นในการเป็นผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทของพระพุทธโฆสาจารย์ บางครั้งก็ถูกปฏิเสธ โดยการให้เหตุผลว่า คัมภีร์อรรถกถานี้อาจแต่งขึ้นโดยพระภิกษุอีกรูปหนึ่งมีที่ชื่อว่า พระพุทธโฆสะเหมือนกัน ทั้งนี้ก็เพราะว่าลีลาการเขียนคัมภีร์ (style) แตกต่างกันมาจากคัมภีร์อรรถกถาอื่นๆ ที่พระพุทธโฆสาจารย์ พระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่เป็นคนเขียน^{๗๐}

คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท เป็นงานอธิบายความพระคาถาธรรมบท ๔๒๓ คาถา ซึ่งเป็นพระคาถา (คำร้อยกรอง) พรรณนาเนื้อหาพุทธพจน์สั้นๆ ไม่มีเรื่องราวที่เป็นร้อยแก้วประกอบเป็นงานที่มีเรื่องเล่าทำนองชาดกประกอบเรื่อง คำอธิบายพระคาถาธรรมบทนั้นก็มิทั้งคาถาและเรื่องราวแบบร้อยแก้ว เรื่องในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทมีลักษณะเนื้อหาเป็นของพระพุทธศาสนา นำมาจากพระวินัยปิฎก ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย อุทาน วิมานวัตถุ เปตวัตถุ สุตตนิบาต และชาดก ตัวละครส่วนใหญ่ในเรื่องประกอบคำอธิบายพระคาถาธรรมบทเป็นพระสาวกของพระพุทธเจ้า

^{๖๖} Wilhelm Geiger, *Pali Literature and Language*. 1995. p. 30.

^{๖๗} คูโบ K.R. Norman, *op.cit.*, p. 127.

^{๖๘} P.V. Bapat (ed.), *2500 Years of Buddhism*. 1997. p. 190.

^{๖๙} Bimala Churn Law, *op.cit.*, p. 447 : คัมภีร์ชาดกแต่งขึ้นก่อนคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท (The Jataka Book is earlier than the Dhammapada Commentary).

^{๗๐} คูโบ K.R. Norman, *op.cit.* : p. 127.

เมื่อวิเคราะห์เรื่องแต่ละเรื่องในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทแล้ว จะพบว่า ประกอบด้วย ส่วนย่อย ๔ ส่วน^{๕๔} คือ

๑) การกล่าวถึงพระคาถาต้นเรื่องย่อๆ ก่อนจะเล่าเรื่องบุคคลประกอบการอธิบายพระคาถา
๒) การกล่าวอ้างชื่อบุคคลที่เรื่องราวของเขาจะถูกเล่าโดยผู้แต่ง เพื่ออธิบายเนื้อความของพระคาถาให้ชัดเจนขึ้น

๓) เรื่องราวเป็นปัจจุบัน (ปัจจุบันนวัตถุ) ที่เกิดขึ้น อันเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าตรัสพระคาถานั้นๆ หรืออาจเริ่มตั้งแต่พวกภิกษุสนทนารวมกันแบบสัมมนาในโรงธรรม ถึงเรื่องบุคคลและกรรมของเขา พระพุทธเจ้าเสด็จมาตรัสถามและแสดงพระธรรมเทศนา

๔) พระคาถา

๕) คำอธิบายแก้คำศัพท์ วลี ประโยค หรือข้อความที่นำมาจากพระคาถาที่ละคำศัพท์ วลี ประโยค หรือทีละบาทคาถา

๖) คำสรุปผลที่เกิดแก่บุคคล หลังฟังธรรม (พระคาถา) ของพระพุทธเจ้า คือ เกิดความเลื่อมใสในคำสอนของพระพุทธเจ้า แสดงตนเป็นพุทธมามกะหรือบรรพผลเป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี หรือพระอรหันต์อย่างใดอย่างหนึ่ง

๗) เรื่องราวในอดีต (อดีตวัตถุ) คือ พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องบุรพกรรม (กรรมเก่า) ของเขาในชาติก่อนๆ ให้ภิกษุทั้งหลายฟัง ตามคำทูลขอให้ตรัสของพวกภิกษุ หรือพระพุทธเจ้าประสงค์จะตรัสเล่าให้พวกภิกษุฟังเอง

๘) คำสรุปประมวลเรื่องราวหรือชื่อบุคคลในเรื่องเล่าที่เป็นอดีต (สโมธาน) ที่ทรงตรัสเล่า ซึ่งมาเกิดเป็นพระพุทธเจ้าและบุคคลชื่อต่างๆ ในเรื่องราวในชาติปัจจุบัน

สำหรับอดีตวัตถุและสโมธานในข้อ ๗ และ ๘ บางเรื่องอาจไม่มี โดยเฉพาะเรื่องที่สั้นๆ

คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท มีเรื่องประกอบพระคาถาธรรมบท ๔๒๓ คาถา จำนวน ๒๙๙ เรื่อง และแบ่งออกเป็นวรรคหรือหมวดได้ ๒๖ วรรค/หมวด ดังนี้

๑) ยมกวรรค	มี	๑๔	เรื่อง
๒) อัปปมาทวรรค	มี	๙	เรื่อง
๓) จิตตวรรค	มี	๙	เรื่อง
๔) ปุပ္ผวรรค	มี	๑๒	เรื่อง
๕) พาลวรรค	มี	๑๕	เรื่อง
๖) ปิณฑิตวรรค	มี	๑๑	เรื่อง
๗) อรหันตวรรค	มี	๑๐	เรื่อง
๘) สหัสสวรรค	มี	๑๔	เรื่อง
๙) ปาปวรรค	มี	๑๒	เรื่อง
๑๐) ทัณฑนวรรค	มี	๑๑	เรื่อง

^{๕๔} Buddhist Legends, Part I, pp. 28-29 ; also in Bimala Churn Law, op.cit., p. 447.

๑๑) ชราวรรค	มี	๙	เรื่อง
๑๒) อิตถวรรค	มี	๑๐	เรื่อง
๑๓) โลกวรรค	มี	๑๑	เรื่อง
๑๔) พุทธวรรค	มี	๙	เรื่อง
๑๕) สุขวรรค	มี	๙	เรื่อง
๑๖) ปิยวรรค	มี	๙	เรื่อง
๑๗) โภจวรรค	มี	๙	เรื่อง
๑๘) มลวรรค	มี	๑๒	เรื่อง
๑๙) อัมมัญ्ञวรรค	มี	๑๐	เรื่อง
๒๐) มัคควรรค	มี	๑๐	เรื่อง
๒๑) ปกิณณกวรรค	มี	๙	เรื่อง
๒๒) นิรยวรรค	มี	๙	เรื่อง
๒๓) นาควรรค	มี	๙	เรื่อง
๒๔) ตัณฑวรรค	มี	๑๒	เรื่อง
๒๕) ภิกขุวรรค	มี	๑๒	เรื่อง
๒๖) พราหมณวรรค	มี	๙	เรื่อง

นัยว่า การจัดเรื่องในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทจัดตามเนื้อหาของเรื่อง เรื่องที่มีเนื้อหาหลักเป็นอย่างเดียวกัน ก็จัดอยู่ในกลุ่มหรือหมวดหรือวรรคเดียวกัน หรือเอาเรื่องแรกในกลุ่มเป็นที่อรรถกถาของหมวดของตน

คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทนี้ นักวิชาการหลายท่านวิจารณ์และไม่ยอมรับว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ เหตุผลหลักที่พวกเขานำมากล่าวอ้างให้เหตุผล ก็คือ สีลา ลำนวน และวิธีการอธิบายธรรมะต่างๆ ในคัมภีร์อรรถกถานี้แตกต่างจากอรรถกถาอื่นๆ ของพระพุทธโฆสาจารย์ ใน "อัมมปัทฏฐกถาฉบับอักษรโรมัน" เค. อาร์. นอร์แมน (K.R. Norman) ได้ให้เหตุผลไว้ใน "คำนำ"^{๙๙} อันแสดงความไม่น่าเชื่อว่าจะเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ คือ

๑) คัมภีร์นี้พูดว่า ทุกถ้อยคำในอรรถกถานี้เป็นพระคำรัสของพระพุทธเจ้า ซึ่งลักษณะคำพูดทำนองนี้ไม่เคยปรากฏในงานอื่นของพระพุทธโฆสาจารย์

๒) เรื่องโฆสกะที่เล่าอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท แตกต่างจากเรื่องเดียวกันที่เล่าในคัมภีร์อรรถกถาอังคุตตรนิกาย (เมโนรปุรณิ) ซึ่งจะแสดงว่า งานทั้ง ๒ ไม่น่าจะเป็นงานของคนแต่คนเดียวกัน

ในท่ามกลางความขัดแย้งความคิดที่ว่า ใช้หรือไม่ใช้ผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ สุภาพรรณ ณ บางช้าง ได้เสนอแนวคิดที่เป็นกลางขึ้น โดยอ้างตามทัศนะของลิลลี่ เดอ ซิลวา (Lily De Silva) ว่า "งานที่เชื่อกันว่าเป็นงานของพระพุทธโฆสะมีเป็นจำนวนมาก ท่านคงมิได้เขียน

^{๙๙} ช้างใน สุภาพรรณ ณ บางช้าง, อ้างแล้ว, หน้า ๒๑๙/๕.

คนเดียวโดยทั้งหมด แต่คงจะมีภิกษุอื่นเป็นจำนวนหนึ่งเป็นผู้ช่วย (เป็นอย่างไรที่เจ้าพระยาพระคลังหน เป็นแม่กองแปลสามก๊ก)^{๓๖} ฉะนั้น ความผิดพลาดเล็กน้อยในเรื่องลีลา จำนวน และวิธีการอธิบาย ธรรมะต่างๆ ในคัมภีร์อรรถกถาที่แตกต่างจากอรรถกถาอื่นๆ ของพระพุทธโฆษาจารย์ย่อมเกิดขึ้นได้

ผู้เขียนอยากให้ทัศนะในประเด็นเรื่องลีลา จำนวน และวิธีการอธิบายธรรมะแตกต่างกัน คือ คัมภีร์หนึ่งมีลีลา จำนวน และวิธีการอธิบายธรรมะแตกต่างจากอีกคัมภีร์หนึ่ง อันเป็นมูลเหตุให้นักวิชาการบางท่านสรุปว่า ไม่ใช่ผลงานของพระพุทธโฆษาจารย์บ้าง บางท่านสรุปว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆษาจารย์แต่จริง แต่ท่านมิได้ทำงานคนเดียว มีหลายคนช่วยเหลือท่าน ฉะนั้น ลีลา จำนวน และวิธีการอธิบายธรรมะจึงอาจแตกต่างกันบ้าง

ในประเด็นนี้ผู้เขียนเห็นว่า เราจะด่วนสรุปจากการเห็นลีลา จำนวน และวิธีการอธิบาย ธรรมะแตกต่างกัน แล้วสรุปว่าไม่ใช่ผลงานของพระพุทธโฆษาจารย์ยังไม่ได้ การสรุปอย่างนี้อาจจะไม่ถูกต้องก็ได้เพราะความเป็นจริงสมองของมนุษย์มีการพัฒนา ทั้งประสบการณ์ก็สอนให้มนุษย์รู้ว่า จะพัฒนาให้ดีขึ้นอย่างไร ประสบการณ์จะพัฒนาการพูดและการกระทำของมนุษย์ให้ดีขึ้น มิได้ ย่ำอยู่กับที่ตลอดเวลา

ฉะนั้นจึงอาจเป็นไปได้เช่นกันว่า อาจเป็นผลงานการเขียนของพระพุทธโฆษาจารย์จริง และท่านก็เขียนเองมิได้มีใครมาช่วยท่านเขียน แต่ที่ลีลา จำนวน และวิธีการอธิบายธรรมะแตกต่างกันในคัมภีร์อีกคัมภีร์หนึ่งในเรื่องเดียวกัน อาจเป็นไปได้ว่า เพราะท่านอาจเขียนไม่เสร็จในคราวเดียวกัน เมื่อนานวัน นานเดือน นานปี มาเขียนต่อ ความคิดและลีลาการเขียน การพูด การอธิบายความ ในเรื่องหนึ่งเรื่องใดก็อาจเปลี่ยนไปได้เช่นกัน เราจะเห็นความจริงอันนี้ได้ในชีวิตจริงของเราเอง วันหนึ่ง พูดเขียนด้วยลีลา จำนวน และวิธีการอธิบายความไม่ดี แต่พอนานวัน นานเดือน นานปี มี ประสบการณ์มากขึ้น กลับพูดเขียนมีลีลา จำนวน และวิธีการอธิบายความดีขึ้นเปลี่ยนไปมากกว่า วันก่อนๆ หรือมีนักคิดนักปรัชญามากมายหลายท่าน ยุคหนึ่งเสนอแนวคิดอย่างหนึ่ง ต่อมาอีกยุคหนึ่ง เสนอแนวคิดอีกอย่างหนึ่งในเรื่องเดียวกัน ซึ่งอาจขัดแย้งกันกับแนวคิดเดิมของตนที่ได้เสนอไว้ ก่อนหน้านั้นก็ได้ ยกตัวอย่างเช่น ท่านวิตเกินสไตน์ จนต้องแบ่งแนวคิดของท่านออกเป็น ๒ ช่วง คือ แนวคิดในยุคเริ่มแรกกับแนวคิดในยุคหลัง

๘. วิสุทธิชนวิลาสินี

คัมภีร์วิสุทธิชนวิลาสินี เป็นอรรถกถาอปาทาน แห่งขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก ซึ่งพูดถึง ชีวิตประวัติของพระเถระจำนวน ๕๔๗ ท่าน และชีวิตประวัติของพระเถรีจำนวน ๔๐ ท่าน ทุกท่าน มีชีวิตอยู่ในยุคสมัยของพระพุทธเจ้า ได้เล่าชีวิตประวัติของพวกเขาเองในลักษณะเป็น "อุทาน" คือ คำพูดที่พระเถระและพระเถรีเปล่งออกมาด้วยปลื้มปิติ ตื่นเต้นใจ หรือเบิกบานใจ ขณะที่ตนประสบ ความสำเร็จในการปฏิบัติเป็นพระอรหันต์ และขณะก่อนที่ตนจะสิ้นชีวิต (ปรินิพพาน) สั้นบ้าง ยาวบ้าง

^{๓๖} เพิ่งอ้าง, หน้า ๒๐๙ &.

คัมภีร์คัมภีร์คัมภีร์กล่าวไว้ชัดเจนว่า คัมภีร์อรรถกถาอปทานนี้แต่งขึ้นโดยพระพุทธโฆสะจารย์^{๕๕} กระนั้นก็ตาม ก็ยังมีนักวิชาการมากมายไม่เชื่อคำที่คัมภีร์คัมภีร์คัมภีร์กล่าวไว้ โดยบางท่าน เช่น เค. อาร์. นอร์แมน^{๕๖} กล่าวยืนยันว่า คัมภีร์อรรถกถานี้พระพุทธโฆสะจารย์ไม่ได้เขียน ส่วนโฮสการ์ ฟอน ฮินูเบอร์ และ จี. พี. มาลาลเสเกาะ^{๕๗} กล่าวว่า ผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถาวิสุทธิชนวิลาสินีไม่ปรากฏชื่อ อีกทั้งคัมภีร์ก็มีได้ระบุชื่อผู้แต่งไว้เลย (anonymous or unknown)

หากจะถือตามความคิดของฝ่ายเถรวาทว่า คัมภีร์อรรถกถาวิสุทธิชนวิลาสินีนี้เป็นผลงานของภิกษุชื่อพระพุทธโฆสะ ก็ต้องถือว่าพระพุทธโฆสะผู้เขียนคัมภีร์อรรถกถานี้ เป็นคนละท่านกับพระพุทธโฆสะจารย์ผู้มีชื่อเสียงในสมัยของพระเจ้ามหายานามะกะษัตริย์แห่งลังกา ข้อนี้มีทางเป็นไปได้ เพราะในคัมภีร์อรรถกถานี้ มีการพูดถึงตำราไวยากรณ์ ๓ เล่ม คือ เถตติปกรณ์ มหานิรุกติศาสตร์ และ กัจจายนปกรณ์ การพูดถึงคัมภีร์ไวยากรณ์ของพระมหากัจจายนะนี้ ทำให้สรุปได้ว่า อรรถกถานี้ ผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถานี้แต่งขึ้นในราวตอนปลายสมัยอนุราชปุระ ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑

๒.๔ คัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

พระพุทธโฆสะจารย์แต่งคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎกไว้ ๓ คัมภีร์ คือ

๑) อัญฐสาสนี

คัมภีร์อัญฐสาสนี หรือเขียนว่า อัญฐสาสนี เป็นอรรถกถาธัมมสังคณี ซึ่งเป็นคัมภีร์แรกในบรรดา ๗ คัมภีร์ของพระอภิธรรมปิฎก คือ ธัมมสังคณี จิกังค ชาตุกถา ปุคคัลปญฺญุตติ กถาวิตถุยมก และปฏิฐาน คัมภีร์มหาวงส์และคัมภีร์พุทธโฆสะปัดติกกล่าวไว้ว่า พระพุทธโฆสะจารย์แต่งคัมภีร์อรรถกถาธัมมสังคณีฉบับดั้งเดิมนี้ในอินเดียก่อนเดินทางไปลังกา เมื่อศึกษาคัมภีร์อรรถกถานี้อย่างละเอียด อาจจะสงสัยและนำไปสู่การสันนิษฐานว่า อาจเป็นไปได้ว่าพระพุทธโฆสะจารย์คงได้ปรับปรุงเนื้อหาของคัมภีร์นี้อีกครั้งในลังกา เนื่องจากในคัมภีร์อรรถกถานี้มีพูดถึงอ้างถึงคัมภีร์อรรถกถาสมันตปาสาทิกา คัมภีร์ปกรณวิเศษวิสุทธิมรรค และคัมภีร์อรรถกถาอื่นๆ อีกมากมาย ซึ่งแต่งขึ้นทีหลังด้วย และการแต่งปรับปรุงใหม่ครั้งนี้เป็นไปได้ว่า ท่านแต่งขึ้นตามคำอาราธนาของพระจุลพุทธโฆสะชาวลังกา^{๕๘}

คัมภีร์อรรถกถาอัญฐสาสนีอธิบายความหมายของศัพท์ในธัมมสังคณีอย่างง่าย ๆ ในหลายๆ คำอธิบายความของศัพท์ต่างๆ คำต่อคำ ดูจะเป็นไปอย่างเนิบนาบและน่าเบื่ออยู่บ้าง แต่ก็นับว่า

^{๕๕} อ้างใน K. R. Norman, op.cit. : p. 121.

^{๕๖} Ibid. , p. 127.

^{๕๗} Oskar von Hinuber, op.cit. : p. 127 and G.P. Malalasekera, op.cit., Vol. II N-H, p. 905, under the term "Visuddhajanavilāsini".

^{๕๘} สันนิษฐานตามข้อความใน G.P. Malalasekera, op.cit., Vol. II N-H, p. 307, under the term "Buddhaghosa". ท่านมาลาเสเกาะ ซึ่งอ้างข้อความจากคัมภีร์คัมภีร์คัมภีร์ในพจนานุกรมของท่านนี้ว่า "เป็นเพราะคำอาราธนาของพระจุลพุทธโฆสะที่ที่ว่า พระพุทธโฆสะจารย์แต่งคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎกทั้งหลายขึ้น"

ข้อสรุปและข้อสังเกต

ก่อนจบในส่วนของการชีวิตประวัติและผลงานของพระพุทธโฆสจารย์นี้ ผู้เขียนอยากให้ข้อสรุปและข้อสังเกตบางประการไว้ ดังนี้

๑. พระพุทธโฆสจารย์เกิดในตระกูลพราหมณ์ ซึ่งเป็นคนชั้น (วรรณะ) สูงของสังคมอินเดียสมัยโบราณ ท่านจึงได้รับการศึกษาดี อีกอย่าง การที่ท่านมีใจชอบการอภิปรายได้วาทีหรือได้วาตะ และท่องเที่ยวไปตามที่ต่างๆ ท้าวมพุทวิป ทำให้ท่านเป็นคนใจกว้าง รู้กว้างในศาสตร์ทั้งทางโลกและทางธรรม และแตกฉานในการตีความอธิบายคำศัพท์ธรรมะต่างๆ ซึ่งท่านได้นำความสามารถที่ท่านมีมาใช้ในการแต่งอรรถกถาทั้งหลายของท่าน

๒. ในการศึกษาชีวิตประวัติของพระพุทธโฆสจารย์ ปัญหาแรกที่ต้องประสบก็คือ ปัญหาเรื่องถิ่นกำเนิดของท่าน ท่านเกิดที่ไหนกันแน่ มีทัศนะในเรื่องนี้ ๔ ทัศนะ ดังที่ได้อภิปรายมาแล้ว ซึ่งเป็นประเด็นที่ทิ้งให้ผู้ศึกษาตัดสินใจและสืบค้นข้อมูลกันต่อไป

๓. ผลงานของพระพุทธโฆสจารย์ส่วนใหญ่ แต่งขึ้นตามคำอาราธนาของพระเถระที่เป็นเพื่อนของท่านที่เคยอยู่ร่วมวัดเดียวกับท่านมา และพระเถระที่พระพุทธโฆสจารย์ให้ความเคารพนับถือ นับเป็นเอกลักษณ์เฉพาะอย่างหนึ่งแห่งการแต่งหนังสือของท่าน ซึ่งอันนี้จะแสดงว่า ความรู้ความสามารถทางพระพุทธศาสนาและศาสตร์อื่นๆ ของพระพุทธโฆสจารย์เป็นที่ประจักษ์ และเป็นที่ยอมรับกันของพระเถระในลังกาและในอินเดีย พิจารณาจากผลงานการเขียนและแปลของท่าน ก็ต้องยอมรับว่า พระพุทธโฆสจารย์เป็นพระนักปราชญ์ฝ่ายบาลีที่มีความรู้ในพระพุทธศาสนาเถรวาทอย่างลึกซึ้งซึ่งยากจะหาผู้ใดเสมอเหมือน ตลอดจนถึงรู้กว้างทั้งความรู้ทางธรรมะและความรู้ทางโลกทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และขนบธรรมเนียม ประเพณีต่างๆ ในยุคนั้น ทั้งในอินเดียและลังกา

๔. ชีวิตประวัติของพระพุทธโฆสจารย์ช่วงตอนชอบอภิปรายได้วาทีและแพ้การได้วาที ซึ่งเป็นจุดพลิกผันในชีวิตของท่านให้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา อาจนำไปศึกษาเปรียบเทียบกับชีวิตประวัติของพระอัสสชิในช่วงตอนลักษณะเดียวกัน การพ่ายแพ้ได้วาทีของท่านทั้ง ๒ ถือว่าเป็นจุดพลิกผัน (turning point) ในชีวิตของพวกเขาทั้ง ๒ เลยทีเดียว

๕. พระพุทธโฆสจารย์ได้สร้างสรรคผลงานที่เป็นปกรณวิเศษและอรรถกถาทางพระพุทธศาสนา ผ่ากไว้ให้ชาวพุทธและผู้สนใจในพระพุทธศาสนามากเล่ม/คัมภีร์ ครอบคลุมพระไตรปิฎกทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก มากกว่า ๑๑ เล่ม (นับรวมคัมภีร์ทั้งหมดที่พระพุทธโฆสจารย์แต่งและแปล ๑๗ คัมภีร์)

แต่กระนั้น บางคัมภีร์ก็ยังเป็นปัญหาถกเถียงกันในหมู่นักวิชาการที่ศึกษาคัมภีร์พระพุทธศาสนาว่า คัมภีร์ที่เป็นผลงานการแต่งและแปลเหล่านั้นเป็นงานที่พระพุทธโฆสจารย์สร้างสรรคขึ้นมาจริงหรือไม่ โดยเฉพาะอรรถกถาที่แต่งแก้ขุททกนิกาย คือ อรรถกถาขุททกปาฐะ (ปรมัตตโชติกา) อรรถกถาสุตตนิบาต (ปรมัตตโชติกา) อรรถกถาธรรมบท (อัมมปทัฏฐกถา) อรรถกถาชาดก (ชาดกัฏฐกถา) และอรรถกถาอปทาน (วิสุทธชนวิลาสิณี) ทั้งนี้โดยการศึกษาเปรียบเทียบลีลาการแต่งรูปแบบประโยคที่ใช้และการนิยามและอธิบายคำศัพท์ที่แตกต่างกัน ตลอดจนถึงเนื้อเรื่องเดียวกันแต่เขียน

ต่างกัน และความกล้าในการตีความเรื่องต่างๆ แตกต่างกันกับที่พระพุทธโฆसाจารย์แต่งไว้ในคัมภีร์อรรถกถาอื่นๆ ของท่าน

ดังนั้น นักวิชาการบางท่านจึงไม่ยอมรับว่าจะเป็นผลงานของคนๆ เดียวแต่ต่าง นั่นก็คือ ไม่น่าจะใช่พระพุทธโฆสาจารย์ซึ่งเป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ฝ่ายบาลีเป็นคนแต่ง บางท่านก็เสนอว่าน่าจะเป็นพระพุทธโฆสะรูปอื่นเป็นคนแต่ง ไม่ใช่พระพุทธโฆสาจารย์ที่เป็นผู้แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค อรรถกถาพระวินัยปิฎก และอรรถกถาพระสุตตันตปิฎก ๔ นิกายแรก ขณะที่นักวิชาการหลายท่านและชาวพุทธในประเทศไทยเชื่ออย่างสนิทใจว่า คัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้นเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์แน่นอน

